

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

БАКАЛАВРА

на тему: «Суспільно-політична криза 1980-1981 рр.
у Польській Народній Республіці»

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
ВОРОБІЙОВ Антон Михайлович

Керівник: к.і.н., доцент
СТРАШНЮК Сергій Юрійович

Рецензент: к.і.н., доцент
КОВАЛЕНКО Тетяна Миколаївна

Харків - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ I. Назрівання кризових явищ у ПНР в «десятиліття Герека».	10
Розділ II. Масові страйки літа-осені 1980 р. та народження «Солідарності».	25
Розділ III. Взаємини між опозицією та комуністичною владою: від спроб порозуміння до конфронтації.	37
ВИСНОВКИ	55
Список літератури та джерел	57
Резюме (Summary)	59

ВСТУП

Актуальність теми. Із завершенням Другої світової війни світ розділився на два ворогуючих табори – ліберально-демократичний (капіталістичний) та лівототалітарний («соціалістичний»). Після низки суспільно-політичних криз, що прокотилися «соціалістичним табором» після смерті Сталіна, кожна країна, що увійшла до Організації Варшавського договору, встала на шлях поступового «пробудження від комуністичного сну». Особливе місце у цьому процесі посідає Польська Народна Республіка, де одним із найбільш насичених подіями періодів польської історії, які досить неоднозначно трактуються науковцями та політиками, став початок 80-х років ХХ ст. Минулі роки засвідчили, що для дослідників і надалі актуальним залишається вивчення проблем, пов'язаних з подіями, що передували введенню воєнного стану у Польській Народній Республіці, місцю в цих подіях провідних політичних сил Польщі, які групувались навколо Польської Об'єднаної Робітничої Партії (ПОРП) та незалежної самоврядної профспілки «Солідарність», їх керівних структур і низових організацій, розвитку суспільно-політичної ситуації в країні безпосередньо 13 грудня і в наступні роки, стосунок до цих подій провідних країн світу, особливо Радянського Союзу та США.

Вивчення польських подій зазначеного періоду набуває особливої актуальності після геополітичних змін у Центрально-Східній Європі, які відбулися 1989-1990 рр. й отримали назву «оксамитових революцій». Викликані кризовими явищами комуністичної системи, вони відновили незалежність Польщі та інших країн радянської сфери впливу, відкривши їм шлях до НАТО та Європейського Союзу.

Хронологічні межі нашого дослідження охоплюють період з **червня 1976 року** по завершенню чергового вибуху суспільного невдоволення режимом Польської Народної Республіки та створення перших опозиційних владі організацій, **по грудень 1981 р.**, коли через введення у країні військового стану самоврядна профспілка «Солідарність» переходить у підпілля.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію ПНР і, до певної міри, інших країн Ради Економічної Взаємодопомоги та Організації Варшавського договору.

Об'єктом вивчення є історичний розвиток ПНР у контексті аналізу кризових явищ, властивих країнам соціалістичного табору в 1970-1980-тих роках ХХ століття.

Предметом дослідження є суспільно-політична криза комуністичного режиму ПНР на початку 80-х рр. ХХ століття та її наслідки.

Особливості предмета дослідження зумовили специфіку вибору його **теоретико-методологічних принципів**. Крім основоположного для будь-якої історичної роботи принципу історизму, що вимагає поєднання конкретно-історичного аналізу процесу, всього різноманіття впливали на нього внутрішніх та зовнішніх факторів, з одного боку, і найбільш загальних результатів цього процесу, з іншого, були також використані методи дослідження інших суспільних наук. Насамперед політологічних та соціологічних, що мають справу з вивченням поведінки лідерських груп і громадських організацій, соціотехнікою управління суспільними настроями та поведінкою мас.

Метою історичного дослідження є реконструкція на основі оприлюднених джерел та вітчизняної і зарубіжної історіографії, з урахуванням економічних, політичних та соціальних факторів процесу, назрівання та проявів суспільно-політичної кризи режиму в 1980-1981 рр.

Відповідно до поставленої мети сформулюємо **наукові завдання** дослідження:

- проаналізувати існуючу історіографічну та джерельну базу;
- розглянути передумови та причини назрівання чергової суспільно-політичної кризи в ПНР;
- показати процес народження «Солідарності» та її принципову відмінність від офіційних профспілок;
- прослідкувати виникнення та розвиток інших опозиційних течій у державі напередодні та упродовж досліджуваного періоду;

- відстежити зміни у відносинах керівництва ПОРП та ПНР з «Солідарністю», католицькою церквою, інтелігенцією та студентством на початку 1980-х років;
- окреслити основні соціально-політичні перетворення у Польщі зазначеного періоду;
- дослідити підготовку влади до введення воєнного стану, механізм та наслідки його запровадження;
- з'ясувати роль зовнішнього чинника у розвитку польської кризи 1980 – 1981 рр., зокрема канали та засоби впливу з боку Радянського Союзу;
- розкрити особливості громадсько-політичного та соціально-економічного становища у ПНР після силового подолання кризи 1980-1981 років.

Огляд історіографії. Події початку 80-х років ХХ століття в ПНР постійно перебувають у полі зору істориків та політологів, котрі розглядають їх з різних сторін та доводять до читачів власні точки зору. Головним аспектом, який визначає актуальність та популярність цього питання, є пошук причин і пояснень падіння комуністичних режимів в Польщі та країнах Центрально-Східної Європи загалом.

Існуючу історіографію теми можна класифікувати таким чином: історіографія комуністичної доби (радянська та польська), сучасна польська, українська і російська та англомова. Розглянемо та охарактеризуємо кожену групу.

Польська історіографія часів комуністичного режиму може бути поділена на такі групи: офіційна, позацензурна й емігрантська. Починаючи з кінця 1980-х років і до наших днів мали місце численні конференції, було опубліковано велику кількість монографічних робіт, статей, в яких автори пропонували своє бачення розвитку конфлікту¹. Він за рівнем і гостротою протистояння між

¹ Bereś W., Skoczylas J. (1991), «Generał Kiszczak mówi ... prawie wszystko», Warszawa, 481 s.; Cenckiewicz Ł. (2005), «Oczami bezpieki. Szkice i materiały z dziejów aparatu bezpieczeństwa PRL», Kraków: ARKANA, 661 s.; Droga do niepodległości. „Solidarność” 1980-2005. (2005), Warszawa: Oficyna Wydawnicza VOLUMEN, 637 s.; Holzer J. (1990), «Solidarność». 1980-1981. Geneza i Historia», Warszawa, 371 s.; Jaruzelski W. (1992), «Stan wojenny. Dlaczego...», Warszawa, 437 s.; Mianowicz T. (1995), «Stan

незалежною самоврядною профспілкою «Солідарність» та правлячою Польською Об'єднаною Робітничою Партією не мав аналогів серед протестних рухів, що відбувались практично у всіх країнах так званої соціалістичної співдружності. Їх аналіз засвідчує певні зміни в оцінках перебігу конфлікту, причин введення воєнного стану, тощо. Цей процес є цілком об'єктивним, зважаючи на те, що з часом науковці отримали можливість вивчати нові документальні джерела особливо з архівів Міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки ПНР. Варто зауважити даною проблематикою з боку науковців Західної Європи².

Офіційна історіографія в тогочасних подіях не вбачала та не описувала кризові явища в державі й наголошувала на поступовому будівництві соціалізму. До такої літератури можемо віднести монографії Х. Пжибильського та М. Яворського. Представники позацензурної та емігрантської історіографії – наприклад, А. Альберт, В. Брус – підкреслювали у тогочасних подіях прояви системної кризи та пророкували можливе падіння комуністичного режиму.

Радянські історики-полоністи та суспільствознавці теж не вбачали в тогочасних подіях системних криз, а трактувала їх як особливості шляху від соціалізму до комунізму. М. Бухарін, В. Воронков, В. Дворников та В. Светлов не відзначалися плюралізмом концепцій, віддаючи перевагу конкретно-історичними дослідженнями. Втім, усі праці, видані до 1991 року, насичені ідеологемами і, безумовно, потребують критичного ставлення³⁴.

Російська історіографія упродовж 90-х рр. минулого століття відзначилася першими систематизованими науковими публікаціями,

wojenny: fragmenty scenariusza», *Kultura* (Paryż), No 9, S.69-78; Paczkowski A. (2006), «Wojna polsko-jaruzelska. Stan wojenny w Polsce 13.XII.1981 – 22.VII.1983», Kraków: Prószyński i S-ka, 280 s.; «Przed i po 13 grudnia. Państwa bloku Wschodniego wobec kryzysu w PRL 1980-1982. T.1 (sierpień 1980 – marzec 1981)» (2006), Warszawa: IPN, 244 s.

² Madoń-Mitzner K. (2000), «Dni Solidarności», *Karta*, No.30, S.4-103.; Davies Norman. (2003), «Boże igrzysko. Historia Polski», Kraków: Wyd-wo ZNAK, 1183 s.; Raina P. (1981), «Independent social movements in Poland», London, 632 p.; Timothy Garton Ach. (1987), «Polska rewolucja. Solidarność 1980-1981», Warszawa, 397 s.

³ Бухарин Н.И. Интеллигенция Польской Народной Республики / МиколайІванович Бухарин. – Москва: Наука, 1977. – 182 с

⁴ Польская Народная Республика: Справочник / В. И. Воронков, В. И. Дворников, В. А. Светлов. – Москва: Политиздат, 1984. – 126 с.

присвяченими кризовим явищам в країнах Центрально-Східної Європи. Проблематикою розвитку політичної опозиції в Польщі впродовж 1956-1976 років займався В. В. Волобуєв. Яскравим прикладом іншого бачення кризових явищ у польському суспільстві є статті О. Орехова, який вводить комплекс не досліджених документів із архівів Москви та Варшави, що дозволяють повному оцінити стан міжнародних, військово-політичних, міжпартійних та економічних взаємовідносин держав, пов'язаних Варшавським пактом.

Серед сучасних українських істориків-полоністів, що розглядали демократичні та опозиційні рухи в ПНР у другій половині ХХ сторіччя, варто виокремити праці С. Яцечко⁵, котра охарактеризувала політичне, економічне та соціальне становище у Польщі в зазначений період, і Я. Нападія, який проаналізував демократичні польські опозиційні рухи⁶. Проте й досі в українській історіографії відсутні вагомі узагальнюючі праці, що б у повному обсязі розглядали процеси наростання системних криз як в ПНР зокрема, так і в Центрально-Східній Європі взагалі.

Представники сучасної польської історіографії дотримуються різних точок зору на системні кризи 1980-х років, які розглядають політичні підтексти кризових явищ в ПНР або більше уваги приділяють їх соціально-економічним причинам. Важливе значення для розгляду кризових явищ у ПНР мають узагальнюючі роботи істориків США та Західної Європи. Такий характер має праця американського дослідника П. Вандича «Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення», в якій він вибудовує причинно-наслідкові зв'язки тогочасних подій, та книга Владіміра Тисменяну «Поворот у політиці. Східна Європа від Сталіна до Гавела», в якій застосовується порівняльний підхід для оцінки причин падіння комуністичних режимів у країнах Східної Європи та сучасного стану політичного відродження.

⁵ Нападій Я.Г. Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70-х роках ХХ ст.: канд. іст. наук: 07.00.02. Я.Г. Нападій. – Київ, 2002. – 220 с.

⁶ Яцечко С.В. Суспільно-політичні трансформації в Польщі у 1949-1970 роках: канд. іст. наук: 07.00.02. С.В. Яцечко. – Чернівці, 2013. – 160 с.

Огляд джерельної бази дослідження. Існуючу джерельну базу умовно можна розділити на дві основні групи – документи офіційного та особистісного походження. Розглянемо кожну з них.

До першої групи відносимо акти державного законодавства, урядові постанови та документацію різних адміністративних органів воєводського рівня, матеріали з'їздів та пленумів ПОРП і офіційних громадських організацій. Слід зауважити, що всі вони відповідали пануючій ідеології – комуністичним догмам та демонстрації «соціалістичного інтернаціоналізму». Досліджуючи цю документальну базу, можемо простежити підтримку політичного курсу ПОРП та щільний зв'язок її з КПРС⁷. Ознайомитися з великою кількістю тогочасних документів маємо змогу завдяки опублікованим нормативно-правовим актам та матеріалам відомчого діловодства вищих органів влади та управління. Серед них слід зазначити «Центр влади. Протоколи засідань керівництва ПОРП», підготовлений А. Дудеком, А. Коханським та К. Персаком⁸.

Другу групу наявної джерельної бази складають мемуари, епістолярії керівників партії та «Солідарності», публіцистичні матеріали. Особливе місце серед них посідають листи та промови державних діячів, звернення страйкарів до керівництва держави, а також документи опозиційних організацій з їхніми програмами та публічними закликами. Це, перш за все, роботи лідерів та учасників опозиційного руху (Я. Куроня, А. Міхніка, Л. Валенси, Е. Скальського, Л. Мочульського, К. Модзелевського та інших)⁹, які ставали основою формування політичної платформи представлених ними організацій¹⁰.

⁷ Десятый Съезд ПОРП М, 1987; Ярузельский В Избранные произведения М, 1988, Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego. Warszawa, 1986, Opozycja demokratyczna w Polsce w swietle akt KC PZPR (1976-1980) Wroclaw, 2002

⁸ Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Dokumenty do dziejów PRL. Zeszyt 13. Oprac. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak; red. A. Paczkowski. – Warszawa: ISP PAN, 2000. – 440 s.

⁹ Jaruzelski W Roznic siq m^drze. Jak doszto do stanu wojennego. Warszawa, 1999, K-isielewski S Zapiski // Przegl^d polityczny 1993. № 21/22 Lipski J J KOR Londyn, 1983, Walqsa I Ein Weg der Hoffnung Hamburg, 1987, Walesa L Droga do wolnosc Warszawa, 1991; Воронков В И События 1980-1981 гг в Польгге // Вопросы истории 1995. № 10 С. 92-121;

¹⁰ Kuron J Zasadyideowe Paryz, 1978; Kuroii J Pohtika i odpowiedzialnosc Londyn, 1984; Kuron J, Modzelewski K Monopolsoziahsms. Hamburg, 1969; Moczulski L Rewolucja bez rcwolucji//Droga 1979 №7;MichnikA Polnischer Frieden Berlin, 1985, Michnik A. Z dziejow honoru w Pokce Wypisy wi^zienne Paryz, 1985, Skalsta E Jalta 40 lat pozniej Warszawa, 1985

Наступну групу джерел утворюють документи, що відображали реакцію іноземних держав (СРСР, ФРН, США) та міжнародних організацій (Європарламент, рада міністрів закордонних справ ЄС, НАТО, ПАРЄ) на події у Польщі впродовж кінця 1970-х – початку 1980-х років¹¹.

Узагальнюючи стан джерельної бази, зазначимо: документальне забезпечення є доволі багатоманітне, що дозволяє об'єктивно оцінити витoki, прояви та наслідки системних криз у Польській Народній Республіці досліджуваної доби.

Отже, наявна джерельна база та історіографія проблеми дозволяє розкрити основні її аспекти.

¹¹ Новая и новейшая история 1994 №1 С 84-105, Krise in Polen. Vom Sommer 1980 zum Winter 1981 Beitrage und Dokumente aus dem Europa Archiv. Bonn, 1982.

Розділ 1. Назрівання кризових явищ у ПНР в «десятиліття Герека»

Генезу гострої суспільно-політичної кризи 1980 році треба шукати в розчаруванні в «реальному соціалізмі» та політикою Владислава Гомулки, який в очах мільйонів поляків певний час уособлював велику надію на краще майбутнє. У ПНР вважали, що Владислав Гомулка, котрий очолив ПОРП 1956 року, був здатний більш ефективно управляти економікою і підтримувати справедливу політичну систему. Але відносно швидко виявилось, що аванс, який пообіцяв В. Гомулка громадськості, не відповідав амбіціям значної частини верхівки. Негативні тенденції системи найперше розгледіли інтелектуали, пізніше, в 1968 році, академічна молодь, нарешті в грудні 1970 року – робітничий клас. Перші передумови майбутньої кризи з'явилися наприкінці 1957 року, коли керівництво партії відмовилося від модернізаційних реформ в економіці. Після жовтневих подій 1956 року Польща швидко розтратила динаміку розвитку. Хоча в 1956-1960 рр. вона показала позитивні тенденції в економіці, але їх виявилось критично мало. П'ятиліття між 1961-1965 роками не показало прискорення: реальна заробітна плата зросла на 8%, замість оголошених (і очікуваних) 23%¹².

Початок правління Едварда Герека, який очолив правлячу партію невдовзі після розстрілу робітничої демонстрації у Гданську в грудні 1970 р., заручившись суспільною підтримкою, не віщував драматичних політичних та економічних подій 1980-х років. Його економічна програма зводилася до забезпечення в п'ятиріччі 1971-1975 рр. як високої динаміки розвитку народного господарства, так і помітного поліпшення умов життя населення. Досягти цього передбачалося шляхом збільшення протягом 5 років національного доходу на 38-39%, промислового виробництва на 48-50%, сільськогосподарського виробництва на 18-21%. Цій діяльності мала сприяти активізація зовнішньої торгівлі (імпорту) за рахунок використання зовнішніх позик¹³.

¹² Ząbkowicz A., 1992, *Koncepcja zagranicznej polityki kredytowej w Polsce w latach 1971-1980*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków. s. 71-77

¹³ VI Zjazd PZPR. Stenogram. 6-11.XII.1971 r., 1972, KiW, Warszawa s. 143, 152, 544, 560.

Затвердженні наприкінці 1971 р. економічні показники перевищили відповідні показники, досягнуті в попередній п'ятирічці, і свідчили про вступ у черговий період економічного прискорення. Промисловість не відмовилася від започаткованого в ПНР принципу швидшого зростання виробництва інвестиційних товарів, ніж споживчих, що обґрунтовувалося необхідністю реконструкції та модернізації економіки, збільшення експортних потужностей, завершення раніше розпочатих інвестицій та усунення вузьких місць¹⁴.

Динамічну економічну програму схвалило суспільство, переконане, що Едвард Герек представляє більш «освічену» та прагматичну лінію Польської об'єднаної робітничої партії, яка має намір модернізувати польську економіку. Очікувалося також, не без впливу пропаганди, що після років жертв, до яких закликав Е. Гомулка, настав час «споживчого врожаю». Ця точка зору була посилена тим фактом, що завдяки спеціальним стабілізаційним заходам 1971 рік несподівано приніс помітне покращення ринкової рівноваги та доходів населення¹⁵.

Оптимізм влади, викликаний короткостроковими успіхами в поліпшенні умов життя населення, перенісся на побудову планів подальшого економічного розвитку країни. Прийнятий у червні 1972 р. народногосподарський план на 1971-1975 рр., який конкретизував політику зв'язку швидкого зростання з підвищенням життєвого рівня населення, передбачав підвищення показників національного доходу та промислового виробництва¹⁶. Стратегія прискорення мала базуватися на додаткових інвестиціях. З цією метою було вирішено підвищити їх рівень майже на 1/4 відносно п'ятирічного плану на 1965-1970 рр. У результаті в 1974 р. рівень накопичення в постійних цінах досяг 38,1% і був найвищим за всю історію польської економіки¹⁷. Збільшення інвестицій і зайнятості призвело до високого зростання національного доходу. Вироблений

¹⁴ VI Zjazd PZPR. Stenogram. 6-11.XII.1971 r., 1972, KiW, Warszawa. s. 144-145

¹⁵ VIII Plenum KC PZPR. 6-7 lutego 1971 r., 1971, KiW, Warszawa. s. 26

¹⁶ Uchwała, 1972, Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej o pięcioletnim planie społeczno-gospodarczego rozwoju kraju w latach 1971-1975, Dz.U. 1972, nr 22, poz. 157.

¹⁷ Kuczyński W., 1981, Po wielkim skoku, PWE, Warszawa. s. 90

національний дохід (у постійних цінах) у п'ятирічному плані 1971-1975 щорічно зростав у середньому на 9,8 %¹⁸.

Проте, як писав початку 1980-х Станіслав Альбіновський (це хто?), волонтариські настрої стали «незалежною силою», які домінували в команді Ґерека з перших місяців його правління. Це робило економічні плани не до кінця збалансованими, а контроль над заробітною платою та інвестиціями виявився ілюзорним. За цим стояло переконання в необхідності залучення необмеженої кількості зовнішніх позик¹⁹. «Успіхи» польської економіки першої половини 1970-х рр. пояснювалися залученням західних кредитів, які різко подорожчали після першого «нафтового шоку» 1973-1974 рр. Сподівання розраховатися експортною продукцією з новозбудованих заводів виявилися марними – вона виявилася неконкурентоспроможною на західних ринках, звідки мала надходити валюта.

У 1975 р. вартість несвоєчасно виконаних інвестицій сягнула 63%, а замороження коштів склало 22% їх оціночної вартості²⁰. Ця кричуща неефективність стала дедалі більшим тягарем для економіки та суспільства, унеможливаючи зв'язок швидкого економічного зростання з підвищенням рівня життя населення. Це пояснювалося низьким рівнем експорту, що ставило під сумнів можливість швидкого повернення взятих кредитів. Заборгованість Польщі перед капіталістичними країнами в 1975 р. досягла 8,4 млрд. дол., що майже вдвічі перевищувало річні надходження від експорту. Обслуговування боргу вийшло за межі економічної безпеки держави.

Наростання труднощів у реалізації «програми динамічного соціально-економічного розвитку країни» в середині 1970-х років не спонукало керівництво Польської об'єднаної робітничої партії до перегляду економічної політики. Навпаки, промова Першого секретаря партії Едварда Ґерека на VII-му партійному з'їзді в грудні 1975 р. високо оцінювала програму, що виконується, і

¹⁸ Rocznik statystyczny, 1979, GUS, Warszawa. s. 61

¹⁹ Albinowski S., 1981, U źródeł załamania gospodarczego, „Gospodarka Planowa”, nr 7-8, s. 354.

²⁰ Kolińska D., Machura G., 1983, Przemiany w strukturach inwestycyjnych w Polsce w latach 1970-1981, IP, Warszawa. 2002, s. 45

підтверджувала бажання її продовжувати. Перший секретар ЦК Польської об'єднаної робітничої партії презентував положення економічного плану на 1976-1980 рр., які показували, що в наступній п'ятирічці національний дохід збільшиться на 40-42%, а промислове виробництво приблизно на 48-50%. Вирішальним фактором успішного виконання економічних завдань стало збільшення виробництва споживчих товарів і послуг, необхідних для забезпечення реального зростання доходів населення, швидкий розвиток експортного виробництва²¹.

У червні 1976 року, коли влада, прагнучи стабілізувати ринок, оголосила про значне зростання цін на продукти харчування, зокрема на м'ясо та цукор, розпочалися масові страйки невдоволеного економічною політикою населення, активізувався дисидентський рух. Підвищення цін було скасовано, що виявилось катастрофічним для економіки і водночас не допомогло вирішити політичні проблеми, пов'язані з погіршенням громадських настроїв²².

Крапля за краплею в країні накопичувалося невдоволення командно-адміністративною системою. «Симптомом прогресування ракової пухлини режиму» стали події в Радомі, Плоцьку та тракторобудівному заводі «Урсус» під Варшавою 25 червня 1976 року. Страйки та мітинги були викликані підвищенням цін на продовольчі товари, ініційовані прем'єром П. Ярошевичем. Голова уряду заявив, що 26-27 червня планується підняття цін на м'ясо, рибу, м'ясні та молочні вироби тощо²³.

25 червня 1976 року у 10 воєводствах розпочалися страйки та мітинги. На заводі ім. Вальтера в Радомі страйкарі вийшли за межі підприємства та рушили до воєводського комітету ПОРП з вимогою скасування рішення уряду. Контроль над рухом страйкарів було втрачено, поодинокі ексцеси переросли у сутички з підрозділами міліції, розпочався процес будівництва барикад та підпали громадських будівель. Схожий сценарій розвитку подій мали й страйки на заводі

²¹ VII Zjazd Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 8-12 grudnia 1975 r. Stenogram, 1976, KiW, Warszawa, s. 130-131

²² Landau Z., 1986, Etapy rozwoju gospodarczego Polski Ludowej, SGPiS, Warszawa, s. 56-57

²³Краткая история Польши. – Москва. Наука, 1993. – с. 442.

«Урсус» під Варшавою. Був заблокований рух залізничного транспорту. Масові сутички з міліцією розпочалися і в Плоцьку. Були проведені масові арешти найбільш активних робітників, що стало можливим завдяки тому, що учасники протесту були сфотографовані й зняті на кіноплівку. Арешти охопили понад 630 осіб у різних містах, найбільше в Урсусі (172 особи). Того ж дня надвечір (25 червня) П. Ярошевич виступив по телебаченню, повідомивши про відкликання урядового проєкту підвищення цін після проведення “консультацій” з робітничими колективами. У наступні дні офіційна пропаганда подала інформацію про події в Урсусі, Радомі і Плоцьку як порушення порядку «хуліганськими елементами». Найактивніших протестантів засудили на різні терміни ув’язнення (від 1 до 10 років) за «порушення громадського порядку» або «напад на представників міліції». Не зважаючи на спад хвилі страйків, невдоволення політикою партії зберігалось²⁴.

Червневі події, і насамперед, неможливість подальшого приховування економічних труднощів, спонукали владу скоригувати економічну політику. Едвард Герек висунув концепцію здійснення «економічного маневру», який зводився до поступового зменшення частки нагромадження в національному доході, досягнення позитивного торгового балансу, збільшення виробництва продукції для ринку та розмірів житлового будівництва. Він озвучив інвестиційні преференції для сільського господарства, легкої промисловості, енергетики, транспорту та промисловості будівельних матеріалів²⁵.

«Економічний маневр» не знайшов особливого відображення в пропорціях п'ятирічного плану до 1980 року, прийнятого в грудні 1976 року. Було збережено темпи зростання національного доходу і промисловості, додатково збільшено планові капітальні витрати на 21%²⁶.

Насправді темпи економічного зростання помітно сповільнилися, а середньорічні темпи зростання створеного національного доходу знизилися в

²⁴ЗашкільнякЛ. О., КрикунМ. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – с. 615.

²⁵ V Plenum KC PZPR 1-2 grudnia 1976. Podstawowe dokumenty i materiały, 1976, KiW, Warszawa. s. 23; Bożyk P., 1983, Marzenia i rzeczywistość czyli anatomia polskiego kryzysu, PIW, Warszawa. s. 112

²⁶ Świdzińska N., 1977, Plan 5-letni na lata 1976-1980, KiW, Warszawa, s. 26

1976-1978 роках до 5%²⁷. Керівництво Польської об'єднаної робітничої партії не зважало і намагалось приховати від громадськості погіршення економічного становища країни. У січні 1978 року Едвард Герек сказав: «За останні два роки відбулося подальше поліпшення умов життя та праці суспільства, значно зріс економічний потенціал і укріпилася міжнародна позиція Польщі»²⁸. Перший секретар Центрального комітету партії намагався надати економічним труднощам об'єктивні риси. Подібні фрази переважали на VIII з'їзді ПОРП у квітні 1980 р., на якому давалася оцінка економічної політики 1970-х років. Прийнята програма в 1971 році визнавалась правильною і було підтримано рішення про готовність її продовжувати. Труднощі пояснювали дестабілізацією на світових ринках і неврожайми польського сільського господарства²⁹. У цьому дусі говорив Павел Божик, багаторічний радник Едварда Герек з економічних питань³⁰.

Тим часом, окрім очевидних помилок в економічній політиці Польської об'єднаної робітничої партії, економічне становище Польщі ускладнювалося міжнародними подіями, пов'язаними з поступовим погіршенням відносин між Сходом і Заходом, а також з вагомими особистісними змінами у низці головних суспільних гравців³¹. У жовтні 1978 року, після смерті новообраного Папи Іоанна Павла I, на Святий престол у Ватикані обирають поляка, Краківського єпископа Кароля Юзефа Войтилу, що прийняв ім'я Іоанн Павло II. В умовах нестабільності суспільно-політичного життя у Польській Народній Республіці та наростання чергової системної кризи це призначення викликало велике занепокоєння комуністичних керівництв Польщі та Радянського Союзу. У Москві впродовж кількох днів після обрання К. Войтили радянська влада створила спеціальну комісію ЦК КПРС з метою аналізу можливих наслідків цього обрання. Перший секретар ЦК ПОРП Едвард Герек заспокоював Кремль: Папа-поляк сприятиме

²⁷ Rocznik statystyczny, 1979, GUS, Warszawa. s. 66

²⁸ II Krajowa Konferencja PZPR 9-10 stycznia 1978. Podstawowe dokumenty i materiały, 1978, KiW, Warszawa. S. 78.

²⁹ VIII Plenum KC PZPR. 6-7 lutego 1971 r., 1971, KiW, Warszawa. s. 101, 103

³⁰ Bożyk P., 2000, Polityka gospodarcza w latach 70., [w:] Polska pod rządami PZPR, Rakowski M.F. (red.), Profi, Warszawa. s. 356-358

³¹ Roszkowski W., 1991, Historia Polski 1914-1990, PWN, Warszawa p. 351

політиці «розрядки» і спокою у Європі та світі. Проте більшість як польського, так і радянського керівництва не поділяли настроїв Е. Герека, усвідомлюючи небезпеку посилення конфронтації між суспільством і владою на підставі суперечностей між християнськими догмами та соціалістичною реальністю .

Е. Герек, відчуваючи посилення напруги та, прагнучи продемонструвати своє позитивне ставлення до новообраного Папи Римського, дав згоду Іонну Павлу II на приїзд до батьківщини, попередньо узгодивши його умови з Примасом С. Вишинським. Реакція Кремля на вчинок Е. Герека була миттєвою – не дозволити К. Войтилі в'їхати до Польщі. Перший секретар ЦК ПОРП виправдовувався тим, що не може скасувати візит: в ЗМІ вже опубліковано комюніке про приїзд Папи до Польщі, скасування якого викликало б погіршення становища в країні³².

Незважаючи на протести радянського керівництва, візит Івана Павла II до Польщі відбувся 2-10 червня 1979 року. Папу з тріумфом зустріли у Варшаві, де в папській месі під відкритим небом взяло участь понад мільйон поляків, сповнених гордістю за К. Войтилу. Це була яскрава демонстрація впливу католицької церкви на суспільство. Папа закликав польський народ до змін, не акцентуючи на те, що конкретно він мав на увазі. Багатьма цей заклик був сприйнятий як побажання серйозних змін в суспільному устрої. Дев'ять днів візиту до Польщі перетворили Іоанна Павла II не тільки на духовного, а й на політичного лідера поляків.

Після цієї події активність і наступальний характер дій опозиції у ПНР значно зросли. Е. Герек звернувся до вчених-суспільствознавці з проханням дати об'єктивну оцінку політичних наслідків перебування Папи Римського у Польщі. Соціолог Я. Щепанський написав: «Католицькі маси, усвідомивши свою політичну силу, захочуть перетворити існуючі політичні форми громадських

³² Bubik, Tomáš&Hofman, Henryk. Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened: The Academic Study of Religion in Eastern Europe. - Leiden, Boston: Brill, 2015. – с. 36.

організацій в політично ефективні організації, що відповідають потребам пробуджених мас»³³.

Основні причини дедалі помітнішого падіння економічної активності були внутрішніми. Вони застрягли в раніше відчутних, а з середини 1970-х років швидко зростаючих системних недоліках централізованої економіки. Неefективність та низька ефективність центрального управління й марнотратство поєднувалися з організаційним хаосом і відсутністю віри, навіть серед вищого керівництва, в економічну ефективність «реального соціалізму». Це переконання було підтверджене діями партії, такими як неефективна адміністративна реформа 1975 р., яка ліквідувала повіти, або заморожування функціонування системи великих господарських організацій у 1976 р. Окремою проблемою було велике навантаження на фінанси держави військовими витратами. Хоча в 1970-х роках їх частка в національному доході зменшилася порівняно з попередніми десятиліттями, вона перевищувала в середньому 3,5% щорічно. Усі слабкості централізовано керованої економіки з усією силою виявила сувора зима на зламі 1978–1979 рр., яка паралізувала країну³⁴.

У країні наростало невдоволення. Було очевидно, що економічна політика партійно-державного керівництва зайшла в глухий кут. Державний борг Польщі невпинно зростав (у 1977 році він склав уже 14 млрд доларів, у 1979 році– 21,1 млрд доларів). У 1979 р. вперше в історії «Народної» Польщі відбувся різкий спад національного доходу. Виконання поточного п'ятирічного плану (1976-1980 рр.) було неможливим.

Економічна криза посилювалася з кожним днем. Внаслідок погіршення життєвого рівня значної частини населення, загострення найважливіших соціальних проблем, втрати молодим поколінням віри в майбутнє соціалізму відбулися масові страйки по всій країні. Найбільш напружена ситуація складалася на Узбережжя, особливо в Гданську. На багаточисельних мітингах у

³³ Виноградова, Ю.А. Иоанн Павел II и СССР: стратегия взаимодействия с коммунистическим режимом. ВестникРГУим. И. Канта. 2007. № 12. - С. 72

³⁴ Landau Z., 1986, *Etapy rozwoju gospodarczego Polski Ludowej*, SGPiS, Warszawa. p. 61.

зв'язку з роковинами грудневих подій 1970 року, що наближались, висувалися радикальні економічні та політичні вимоги.

На тлі громадського невдоволення відбувся VIII з'їзд ПОРП (11-15 лютого 1980 р.), який увійшов в історію партії як з'їзд нереалізованих можливостей. Підготовка його супроводжувалася гострокритичними виступами в багатьох партійних організаціях, викликаних дискусійним обговорення причин падіння авторитету партії. У ході з'їзду критичні зауваження вже не лунали – у кулуарах панували апатичні настрої. Проте під тиском частини делегатів з порядку денного з'їзду було знято доповідь прем'єра П. Ярошевича про директиви економічного розвитку на нову п'ятирічку, а сам він не був обраний до складу Центрального комітету. Через три дні після з'їзду П. Ярошевич подав у відставку. На посаду голови уряду було обрано найближчого соратника Е. Герєка Є. Бабюха³⁵.

Звітна доповідь ЦК ПОРП залишила в затінку провали економічної політики та невиконані рішення минулого з'їзду. Замість того, щоб мобілізувати партію на вирішення нагальних проблем у державі, група Е. Герєка зробила усе, щоб приховати реальний стан речей у Польщі. У суспільстві поширювалася теза про нездатність політичного керівництва вирішити проблеми у соціально-економічній сфері.

Загалом, політична система ПНР у 1950–1970-ті роки помітно відрізнялася від систем більшості інших країн східного блоку: польська модель соціалістичної держави характеризувалася значним плюралізмом, що допускала легальне існування груп, критично налаштованих по відношенню до влади. А масові антиурядові виступи (1956, 1968, 1970, 1976 рр.), які неодноразово відбувалися в ПНР, закінчувалися найчастіше не тільки силовим придушенням протестувальників та їх арештами, але тією чи іншою формою компромісу, запропонованого керівництвом Польської об'єднаної робітничої партії. Наприклад, результатом кризи 1956 р., що супроводжувалася запеклими

³⁵Raina P. Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i Narodu. T. 1. 1970–1981. - Warszawa, 1995. – s. 232.

зіткненнями протестувальників з силами правопорядку, стала ціла низка поступок з боку влади, включаючи відмову від насильницької колективізації сільського господарства, цензурні послаблення та суттєве оновлення вищого партійного керівництва³⁶.

Крім того, з середини 1950-х років і аж до запровадження військового стану у грудні 1981 р. у Польщі легально діяла помітна і фактично опозиційна політична сила – Асоціація «Знак», яка була об'єднанням католиків. Ця організація навіть мала незначне представництво у Сеймі трьох скликань. Не випадково, що в релігійному польському суспільстві найважливішим об'єднанням, яке протиставило себе офіційній комуністичній владі, стало саме об'єднання католицьких інтелектуалів³⁷.

Варто зазначити, що в країні існувала також формальна багатопартійність: окрім правлячих комуністів у ПНР діяли ще дві легальні політичні партії (Об'єднана селянська партія та Демократична партія), що були, звичайно ж, сателітами ПОРП. І хоча створена в Польщі партійна система була дуже далека від сучасних уявлень про політичний плюралізм і парламентський лад, проте, не можна заперечувати її принципової відмінності від, наприклад, радянської системи, де протягом майже 70 років існував однопартійний режим. Таким чином, у соціалістичній Польщі, починаючи з середини 1950-х років, у латентній формі існувало різноманітність політичних поглядів. Важливими центрами зосередження опозиційних настроїв, з чим існуванням фактично змирився режим ПНР, були самоврядні університети та редакції не комуністичних (католицьких) суспільно-політичних газет і журналів.

Політичний плюралізм, що розширився за правління Е. Герека, на тлі збереження соціально-економічних труднощів створив сприятливий ґрунт для організації опозиційних груп: у 1970-ті роки в ПНР склалося кілька опозиційних течій, орієнтованих на проведення широкомасштабних змін у життя країни. Зовнішня політика Польщі, на думку багатьох опозиціонерів, також як і

³⁶ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. М., 2012. С. 630–660.

³⁷ Friszke A. Opozycja polityczna w PRL. 1945–1980. Londyn, 1994

внутрішня, потребувала критичного переосмислення, та в основі цього процесу, на думку польських дисидентів, мала лежати, передусім, зміна відносин ПНР із Радянським Союзом.

Усі найбільші опозиційні об'єднання ПНР 1970-х висловлювалися з міжнародної проблематики, а дискусії навколо питання реальної межі польського суверенітету стали згодом важливими розділом в історії польського опозиційного руху. В основі їх протиріч лежали як відмінності в уявленнях про міжнародно-політичне становище Польщі, так і розбіжність думок про те, як мають співвідноситися внутрішні перетворення на ПНР зі зміною її зовнішньополітичної лінії.

Після робітничих протестів у Радомі, Плоцьку та на заводі «Урсус» під Варшавою у червні 1976 р., викликаних рішенням уряду про радикальне підвищення цін на продовольство, досить аморфні та роз'єднані раніше опозиційні течії почали набувати певних організаційних форм.

Безпосередньо початок організованого опозиційного руху в країні поклав Комітет захисту робітників (польська аббревіатура — КОР), створений опозиційно налаштованою інтелігенцією для надання прямої матеріальної та юридичної допомоги робітникам, репресованим після червневих демонстрацій. Ініціаторами створення КОР виступили Я. Куронь, О. Міхнік, Я. Карпінський, Я. Липський, О. Мацєрович. Створення КОР було важливим моментом для організації польської опозиції. Воно надавало можливість реалізації вимог, найбільш повно сформульованих Я. Куронем у трьох роботах, опублікованих по черзі (у підпіллі) у 1970-ті роки: «Роздуми про програму дій» (1976), «Ідейні принципи» (1978) та «Нотатки про структуру демократичного руху» (1978).

Особливу роль у становленні ідеології КОР відіграла поява у 1977 р. книги А. Міхніка «Костел, ліві, діалог». Її новаторською ідеєю стало визнання автором необхідності для лівиці захищати права церкви та віруючих так само, як і права інших громадян. «Права людини, — писав Міхнік, — існують для всіх або їх не має ніхто». Він сформулював платформу об'єднання зусиль світських лівих демократів та католицької церкви. Як основу їхнього зближення автор

запропонував антитезу тоталітаризму: концепцію прав людини, що захищає особистість від всевладдя держави. Міхнік вважав, що костел у політичних реаліях ПНР міг стати найвпливовішим союзником у боротьбі опозиції з тоталітаризмом. Це впливало з факту, що Костел вважав актуальною проблему прав людини та недотримання їх у країні. Захист цих прав став для Костела та опозиції ідейно-політичною платформою³⁸.

Комітет захисту робітників (КОР) бачив свою роль у виконанні двох основних функцій: по-перше, бути творцем опозиційних концепцій, створити стратегію, тактику та програму; по-друге, перевіряти свої концепції на практиці, щоб показати, що легальна та організована дисидентська діяльність можлива. Усі ці ідеї розглядалися як конкретні засоби для досягнення кінцевої мети — парламентської демократії та суверенної Польщі. Лідери найвпливовішого й опозиційно налаштованого до режиму угруповання Комітету соціальної самооборони – Комітету захисту робітників (КОС-КОР) у своєму «Заклику до суспільства» 1978 р. прямо пов'язували внутрішньополітичну ситуацію в країні з її міжнародним становищем: «Найголовнішою причиною кризи у нашій країні є позбавлення громадян їх прав, а держави – її суверенітету»³⁹.

Для ідеологів КОС-КОР, таких як Я. Куронь, суверенітет народу та державний суверенітет були тісно пов'язані: звільнення суспільства від політичного диктату ПОРП мало призвести до звільнення країни від радянського протекторату⁴⁰. Розмірковуючи про тоталітарний характер політичного ладу ПНР, лідери КОС-КОР звертали увагу на його зовнішнє (штучне для польської політичної історії) походження, оскільки така система «...нав'язана польському народу 30 років тому військовою силою Радянського Союзу... Гарантом міцності цієї системи є готовність Радянського Союзу до застосування сили проти народів, які хочуть її повалити».

При цьому КОС-КОР була аж ніяк не найрадикальнішою опозиційною групою у питаннях зовнішньої політики. Значно різкішу позицію займали групи

³⁸ Pyrzyńska B. Op. cit. S. 115; Friszke A. Op. cit. S. 420.

³⁹ Kuron J. *Politika i odpowiedzialnosc*. Londyn, 1984. S. 108.

⁴⁰ Kuron J. *Zasady ideowe*. Paryz, 1978. S. 15. 124

та рухи, чії ідеї базувалися на концепціях, сформульованих у рамках діяльності підпільного Польського об'єднання прихильників незалежності (ПОПН). Представники цієї законспірованої групи, відзначаючи кризові явища в соціалістичному блоці, наполягали на прямій залежності між внутрішнім та зовнішнім становищем ПНР, яке в обох випадках характеризувалося ними, як «панування комуністів та зовнішніх сил»⁴¹.

Програма ПОПН складалася із трьох ключових пунктів: «повернення Польщі справжнього суверенітету», «визнання всіх поляків співуправниками Вітчизни» та «реалізація громадянських свобод відповідно до духу минулого та розвитку вільних країн Європи»⁴². У ПОПН вважали, що звільнення суспільства від авторитаризму можливе лише за умови звільнення Польщі від зовнішньої «опіки» та відновлення її суверенітету в повному обсязі. Хоча це політичне об'єднання в силу своєї закритості так і не стало впливовою політичною групою, його ідеї надали значний вплив в розвитку радикальних течій в опозиції.

Так, націонал-клерикальний Рух на захист прав людини та громадянина (РЗПЛГ), рішуче заперечуючи проти Ялтинських домовленостей, які закріпили Польщу в зоні впливу СРСР, наполягав на тому, що частиною прав людини є і «право на здобуття самостійної незалежної держави»⁴³. Конфедерація незалежної Польщі (КНП) та Рух «Молода Польща» (РМП) стояли на ще більш радикальних позиціях, вважаючи суверенітет вищою політичною цінністю та звинувачуючи більш помірні опозиційні групи в «погодженні та зраді національних інтересів». Зокрема, лідер КНП Л. Мочульський, який сповідував радикально-націоналістичні погляди, вважав КОС-КОР «приреченою політичною групою», чия генеалогія «сходить прямо до сталінському терору»⁴⁴, а декларації РМП відверто вказувалося: «Головною – хоч і не остаточною – метою польського народу є відновлення незалежності польської держави...

⁴¹ Michnik A. *Polnischer Frieden*. Berlin, Verlag, 1985. S. 48.

⁴² Program Polskiego Porozumienia Niepodległościowego w kraju. Warszawa, 1976. S. 2.

⁴³ Droga. 1979. № 7. S. 36.

⁴⁴ Friszke A. *Opozycja polityczna w PRL*. S. 477.

Позбавлення народу права на незалежність є актом несумісним з об'єктивним моральним порядком»⁴⁵.

І лише раціоналістичні опозиційні групи, що обмежувалися соціально-економічними вимогами, такими як Комітет польського самозахисту (КПС) та Незалежна політична група (НПГ), виступали за збереження тісного радянсько-польського союзу та звинувачували непримиренних опозиціонерів у тому, що вони є лише інструментом у руках Заходу, зацікавленого у розриві відносин Москви та Варшави⁴⁶.

Опозиційний рух в Польщі існував у двох виглядах: як дисиденство і лояльна опозиція. Зокрема, Клуб католицької інтелігенції був представлений у Сеймі 5 квотованими мандатами у вигляді депутатської групи «Знак». В їх розпорядженні були журнали «Вензь» (редактор Т. Мазовецький), «Тигоднік повшехни» (редактор Є. Турович) та «Знак» (редактор Б. Цивінський).

З жовтня 1977 р. починає діяти Летючий університет, що організовував на квартирах і по костьолах читання лекцій з актуальних проблем політики, економіки, історії, літератури, тощо. Їх проводили історик Б. Геремек, Є. Єдліцький, А. Керстен, економіст Т. Ковалік, філософ С. Амстердамський, філолог-русист А. Дравіч, соціолог А. Делійський. Ініціаторами лекційних програм були майбутні головні радники “Солідарності” В. Геремек і Т. Мазовецький.

Водночас у Сілезії створюється перший «Комітет вільних профспілок» на чолі з К. Світонем, а в Гданську – ініціативний комітет Вільних профспілок, в якому був задіяний електрик місцевої корабельні Лех Валенса. В 1977-1979 рр. вони організували низку страйків і демонстрацій в пам'ять про розстріляних в 1970 р., чим заклали основу феномену, невідомого для інших соціалістичних країн Центральної та Південно-Східної Європи, а саме: відновлення інституту опозиції і структур громадянського суспільства.

⁴⁵ Bogdan Borowik: *Partie Konserwatywne w Polsce 1989–2001*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011, s. 34

⁴⁶ Friszke A. *Opozycja polityczna w PRL*. S. 482.

Таким чином, 1970-ті роки завершилися для Польської Народної Республіки під знаком тотального невдоволення проявами економічної кризи та недосконалості існуючого державного ладу у країні. В умовах яскраво вираженого ідеологічного контролю політична система Польщі не реалізовувала права усіх прошарків населення на рівномірне представництво в органах влади. Методи командно-адміністративного управління економікою, політичною та культурною сферами не могли створити ілюзію стабільності та процвітання в країні.

З другої половини 1970-х років соціально-економічна та політична ситуація в ПНР продовжувала погіршуватися, зростала соціальна напруженість, невдоволення керівництвом країни, розчарування в «реальному соціалізмі», яке виявилось не в змозі належним чином задовольняти матеріальні та духовні запити суспільства. У першій половині 1980 року Польща перебувала напередодні соціально-економічної та політичної кризи.

Розділ II. Масові страйки літа-осені 1980 р. та народження «Солідарності»

Й без того складна ситуація в економіці ПНР звичайно загострилася у зв'язку з волюнтаристським рішенням уряду Е. Бабюха про запровадження з 1 липня 1980 р. комерційних цін на м'ясо. Як і в 1976 році, ця акція здійснювалася без попередньої підготовки громадськості та консультації з робітничими колективами. Немає нічого дивного в тому, що того ж дня стихійно розпочалися страйки на тракторному заводі «Урсус», металургійному комбінаті «Варшава», на підприємствах Лодзі, а в наступні дні у Жирардуві, Мельці, Хелмі, Сталевій Волі, Білостоці, Вроцлаві, Познані та інших містах. Загалом, у липні 1980 року страйкові хвилі протестів охопили приблизно 177 підприємств (близько 81 тис. осіб)⁴⁷.

Офіційний друк вперше повідомив про робітничі протести 19 липня, що свідчило про те, що керівники країни явно недооцінювали серйозності становища. У цей період страйки мали виключно економічний характер: висувалися вимоги підвищити заробітну плату та покращити соціально-економічні умови життя суспільства. У політичному керівництві розгорілися суперечки про шляхи виходу зі становища. Провідну позицію займала точка зору, згідно з якою зняти напругу можна було шляхом задоволення вимог про підвищення заробітної плати, для чого було винайдено додатково 22 млрд злотих. Справді, спочатку здавалося, що страйкова хвиля пішла на спад, і Е. Герек наприкінці місяця безтурботно вирушив на відпочинок до Криму. Це лише вкотре наголосило, що ні лідер партії, ні його найближче оточення (Е. Бабюх, Я. Шидляк, Є. Лукашевич та Т. Вжашчик) не побачили глибоких соціальних та політичних причин робітничого протесту.

Керівництво ПОРП не хотіло застосовувати проти робітників силу. Але воно побоювалося реакції Москви, звідки на адресу польського керівництва лунала критика за толерантність до «антисоціалістичних елементів». Існували побоювання, що СРСР повторить у Польщі «чехословацький сценарій» 1968 р.

⁴⁷ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. М., 2012. С. 635.

На польській території на той час постійно дислокувалися радянські дивізії. Але було відомо, що для реалізації «чехословацького сценарію» потрібно було б залучити додаткові контингенти. 19 серпня 1980 р. у Варшаві відповідно до радянсько-французького протоколу про консультації 1970 р. відбулася зустріч президента Франції Валері Жискар д'Естена з Леонідом Брежнєвим. Французький лідер прагнув переконати СРСР утриматися від застосування сили у Польщі. Москва сама шукала спосіб відновити контроль над ситуацією у ключовій країні Варшавського договору, не вдаючись до прямої збройної інтервенції. Радянським лідерам було важливо переконатися, що країни Західної Європи не хочуть дипломатичної ізоляції СРСР у зв'язку із загостренням польського питання.

Ще більш потужні хвилі страйків прокотилися країною у серпні 1980 року, коли перервали роботу близько 750 тис. робітників великих промислових та транспортних підприємств. Вони призвели до незворотних процесів у суспільно-політичному житті Польщі. 9 серпня звільняють з роботи Анну Валентович (одну з найпопулярніших серед робітників членів Вільних профспілок українського походження).

У першій декаді серпня відновлений нормальний виробничий ритм порушили страйки у Лодзі, Вроцлаві, Кельці, Каліші, Тарнуві, Свидниці, Любліні (тут страйкували понад 150 підприємств). 12 серпня у Варшаві із відчутними перебоями функціонував міський транспорт. Третя, найпотужніша хвиля страйків, що повністю змінила суспільно-політичну ситуацію, почалася 14 серпня, коли в Гданську застрайкували одразу 140 підприємств (130 тис. осіб) і зупинився міський транспорт. Центральне місце у цьому лавиноподібному русі масового протесту посіли події на найбільшій польській корабельні імені Леніна, що прикули до себе увагу всієї країни. Створений тут страйковий комітет на чолі з 37-річним електриком Лехом Валенсою зумів забезпечити громадський порядок, твердо і рішуче добивався переговорів з урядом з метою вирішення конфлікту політичними засобами. Завидна організованість, гідність, з якими

робітники захищали свої права та інтереси, пробуджували повсюдне співчуття до страйкарів⁴⁸.

15 серпня розпочався загальний страйк у Гдині, 18 серпня – у Щецині, а наступного дня в Ельблонзі. Ряд страйкових комітетів заявив, що протести робітників пов'язані не з запереченням основ державного устрою, а з неприйняттям деформацій соціалізму. При цьому домінували економічні вимоги, і лише після того, як у страйкові комітети увійшли діячі опозиційного руху, насамперед КСС-КОР, з'явилися вимоги політичного характеру: визнати незалежні від правлячої партії вільні профспілки, свободу друку, право використовувати вільними профспілками засоби масової інформації, звільнити всіх ув'язнених з політичних мотивів⁴⁹.

Страйковий рух викликав розгубленість у політичному керівництві. У своєму виступі на телебаченні 15 серпня прем'єр Е. Бабюх намагався змазати всі гострі кути в аналізі суспільно-політичної ситуації, але це лише посилило напруженість. Бабюх заявив про відставку, внаслідок чого уряд фактично перестало функціонувати.

У Гданськ для переговорів з робітниками вирушили урядові комісії. Переговори йшли важко, хоча і позначилася тенденція взаємних поступок. Багато підприємств по всій країні оголосили страйки солідарності на підтримку корабелів та докерів.

18 серпня Е. Герек, виступаючи по телебаченню, визнав помилки і закликав страйкарів повернутися до роботи. На що Лех Валенса публічно заявив: «Нас це не стосується. У нас є своя 21 вимога, про які ми будемо говорити з правлячим угрупованням, а поки що ми страйкуємо і чекаємо, коли влада до нас з'явиться»⁵⁰. Тобто, вперше були виголошені слова про відчуження влади від робітничого класу. Крім того, щоб продемонструвати це відчуження

⁴⁸ Cecuda D. *Leksykon opozycji politycznej. 1976–1989.* Warszawa. S. 64.

⁴⁹ Zuzowski R. *Komitet Samoobrony Społecznej KOR: Studium dysydemtyzmu i opozycji politycznej w Polsce.* Wrocław etc., 1996. S. 153.

⁵⁰ Cecuda D. *Leksykon opozycji politycznej. 1976–1989.* Warszawa. S. 65.

підкреслювалася вірність релігії і церкві: ворота страйкуючих підприємств були прикрашені іконами і портретами папи.

У такому суспільно-політичному становищі 24 серпня відбувся IV пленум ЦК ПОРП. У ході дискусії гостру критику зазнали методи управління економікою та суспільством загалом; масові робітничі протести було визнано обґрунтованими. Разом з тим було прийнято традиційне рішення виходу з кризи – кадрові зміни вищих ешелонів влади (зі складу Політбюро ЦК ПОРП вивели Е. Бабюха, Є. Лукашевича, відповідального за ідеологічну роботу, та ін.). З посади голови Центральної ради професійних спілок відкликали Я. Шидляка. Того ж дня новим прем'єр-міністром було призначено Ю. Піньковського. Це був своєрідний косметичний ремонт політичного керівництва, який свідчив, що вищі ланки партії недооцінили глибини кризи.

У відомій «Папці Суслова», де зібрані документи, що стосуються подій у Польщі, ми знаходимо витяг з протоколу № 210 засідання Політбюро ЦК КПРС від 25 серпня 1980 р. про затвердження комісія Політбюро ЦК КПРС на чолі з М. А. Сусловим. Склад комісії свідчить про те, якого значення надавало керівництво СРСР подіям, що розгортались у Польщі. До неї, зокрема, увійшли: міністр закордонних справ А. А. Громико, міністр оборони Д. Ф. Устінов, голова КДБ Ю. В. Андропов. Одним із завдань комісії було слідкувати «... за розвитком подій у ПНР і систематично інформувати Політбюро про стан справ у Польщі і можливих заходах ...» з боку СРСР. Потрібно зауважити, що підвищений інтерес до ситуації, яка склалася у ПНР, проявляло також політичне керівництво Чехословаччини і, особливо, Німецької Демократичної Республіки. Зокрема, вже влітку 1980 р. по страйках, за спільною домовленістю поміж польською і німецькою службами безпеки, у Варшаві почала діяти Операційна Група ШТАЗІ (розвідка НДР).

Тим часом хвиля страйків посилювалася. Побоюючись подальшого зростання напруженості, Головна рада єпископату Польщі 26 серпня закликала відновити довіру між суспільством і владою. З Ченстохови по радіо та

телебаченню транслювалася проповідь кардинала Вишинського, який просив робітників відновити виробничий ритм на підприємствах. На 28 серпня планувався виступ на телебаченні Леха Валенси, котрий мав намір просити робітників утриматися від страйків і тим самим полегшити шлях ухвалення компромісного рішення з питання про вільні профспілки, проте в останній момент влада не зважилася надати йому загальнопольську трибуну.

29 серпня розпочалися страйки на найбільших вугледобувних підприємствах Катовицького воєводства; висувалися, як і всюди, економічні вимоги. Для залагодження конфлікту в Ястшембі прибула урядова комісія на чолі з віце-прем'єром А. Копцем. 30 серпня екстрено зібрався V пленум ЦК ПОРП, який схвалив хід переговорів урядових комісій з підприємствами узбережжя і Верхньої Сілезії, що страйкували. Було ясно, що без розумних поступок та негайної підготовки програми кардинальних економічних та політичних реформ стабілізація неможлива.

Представники уряду розраховували на переговорах схилити страйкарів до підпорядкування. Пан Барциковський планував «приручення» активістів та включення їх до державної системи ПНР. Однак ці спроби зазнали повної невдачі (тим більше у Щецині, де уряду доводилося мати справу з радикальним антикомуністом Юрчиком)⁵¹. Страйкові комітети твердо стояли на головній вимозі: створення незалежних профспілок. Невиконання цієї вимоги обезсмишлювало переговори та повертало ситуацію у вихідне становище. Владі довелося поступитися у принциповому питанні. Символічно це виразилося фразою Ягельського: «Musimy wyrazić zgodę - Ми повинні погодитися»⁵².

Домовленості оформлялися як Підсумкові протоколи (Меморандуми про взаєморозуміння) між міжзаводськими страйковими комітетами та урядовими комісіями. Усього укладено чотири угоди — дві у серпні, дві у вересні.

30 серпня у Щецині відбулося підписання протоколів угоди між урядовою комісією та страйковим комітетом, 31 серпня було підписано угоду у Гданську,

⁵¹ Szczeciński rok 1980. Niewygodna historia Komisji Mieszanej. Londyn, 1993. S. 315.

⁵² Посилання на інтернет-джерело: <https://wyborcza.pl/7,160795,22297023,dlugopis-ktory-zobaczyła-cala-polska.html>.

а 3 вересня – у Ястшембі. Ці угоди закріпили наступні пункти домовленостей: легалізація вільних профспілок, незалежних від правлячої компартії, державних органів та господарської адміністрації відповідно до Конвенції № 87 Міжнародної організації праці; гарантія права на страйк, безпека страйкуючих та допомагаючих їм осіб; конституційні гарантії свободи слова та друку, доступ до ЗМІ профспілок та конфесійних організацій; звільнення політичних ув'язнених, припинення переслідувань з політичних, ідеологічних та релігійних мотивів; відновлення у цивільних правах осіб, звільнених з роботи після страйків 1970 та 1976 років, виключених із вузів та шкіл за політичні погляди та переконання та інші.

Громадська думка з величезним полегшенням сприйняла цей факт. Здавалося, що досягнутий компроміс послабить напруженість у країні та дозволить виробити розумні заходи для піднесення польської економіки. Однак, як стало зрозуміло згодом, прийняття договірних документів означало лише завершення першої, вступної фази глибокої економічної та політичної кризи⁵³.

Процес створення відкритої політичної опозиції в країні прискорився після двох подій: Гельсінські домовленості та бурхливі події на підприємствах в Радомі і Урсусі і судовими процесами над робітниками. Саме тоді відбулося єднання інтелігенції і трудящих, коли перші виступили на захист робітників, що призвело до руйнування системи.

Профспілка «Солідарність» була створена у 1980 році в Польщі, коли країна перебувала в економічній кризі. Населення, невдоволене економічною ситуацією та умовами праці, відреагувало серією протестів. 14 серпня в Гданську розпочався страйк. Лідером протестувальників був електрик та активіст Лех Валенса – для нього це була вже не перша акція протесту. З 1976 року його неодноразово заарештовували за активістську діяльність на підтримку прав робітників. До протестувальників приєдналися й інші міста. 15 серпня страйк розпочали робітники у Гдині, 18 серпня – у Щецині, 19 серпня – в Ельблонзі.

⁵³ Польща в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. М., 2012. С. 637.

17 вересня 1980 року представники страйкуючих із різних регіонів Польщі заявили про створення «Солідарності» — незалежної профспілки. До цього моменту до «Солідарності» вступило близько семи мільйонів поляків.

Наприкінці серпня 1980 р. у Гданську польський уряд та страйкарі підписали безпрецедентну для «соціалістичного табору» угоду, за якою влада визнала право робітників на страйки та створення незалежних профспілок. Протестувальники склали 21 вимогу, що стосується, зокрема, згоди на утворення незалежних від партій та працедавців вільних професійних спілок, гарантій права на страйк, звільнення політичних в'язнів. Вони погодилися на пом'якшення цензури та широке обговорення економічної політики. У свою чергу, лідери опозиції визнали керівну роль ПОРП у польському суспільстві та всі міжнародні зобов'язання Польщі – у тому числі в рамках ОВД. Гданські угоди відкрили шлях до формування нового профоб'єднання «Солідарність», до якого перейшла більшість самодіяльного населення країни (зокрема багато членів ПОРП). Нова профспілка стала перетворюватися на суспільно-політичний рух, здатний змагатися з правлячою партією. Очолив «Солідарність» лідер гданського страйкового комітету Лех Валенса. Навколо нього почала об'єднуватись вся польська опозиція.

Переважна частина суспільства поклала провину за провали в економічній політиці на керівників ПОРП. Невипадково на черговому засіданні сейму 5 вересня 1980 р. низка депутатів членів ПОРП прямо чи опосередковано змушені були визнати, що широкий рух громадського протесту, що розгорнувся в країні, має під собою серйозні підстави.

Події серпня 1980 р. та створення профспілки «Солідарність» стали переломними у формуванні політичної думки польської опозиції⁵⁴. Після того, як ідея самоорганізації суспільства стала реальністю в особі незалежної самоврядної профспілки «Солідарність» та інших опозиційних угруповань, КОР переніс акцент на пропаганду ідей політичного та економічного плюралізму.

⁵⁴ Michnik A. Takie czasy.. Rzecz o kompromisie. Londyn, 1985. S. 3435.

В очах широкої громадської думки офіційні профспілки, керовані Центральною радою, повністю себе скомпрометували недостатньою увагою до соціальних потреб трудящих, бюрократизмом, несамостійністю. Тому не дивно, що ідея вільних, незалежних профспілок була підхоплена в трудових колективах з великим ентузіазмом і надіями на зміну становища. Незабаром визначилася тенденція консолідації незалежних профспілок. Завдяки підтримці радників та експертів загальноміського страйкового комітету в Гданську було підготовлено і 17 вересня 1980 р. затверджено статут незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність». Тоді ж на зборах представників вільних профспілок усіх воєводств було ухвалено рішення створити тимчасову погоджувальну комісію на чолі з Л. Валенсою для координації діяльності нових профспілок та об'єднання їх в одну організацію. Інспіруючу роль політизації нових профспілок відіграли представники опозиційних угруповань, особливо КСС-КОР, а також католицькі діячі (головний редактор католицького журналу «Веньзь» Т. Мазовецький, відомий історик і католицький публіцист Б. Цивіньський та деякі інші) Звертаючись до їхньої допомоги, страйкові комітети та «Солідарність» мали намір створити своєрідний «мозковий трест» для розробки документів, необхідних у діяльності профспілки, для юридичної та іншої інтелектуальної допомоги. Радники та експерти дотримувалися різних ідеологічних орієнтацій; найбільшим впливом спочатку користувалися ті, хто сповідував суспільну доктрину католицизму; чітко простежувалася також соціал-демократична та соціалістична лінія, що виросла з неприйняття ідеологічної платформи ПОРП. На Л. Валенсу та його найближче оточення найбільше впливали діячі з кола КСС-КОР. Різноманітність ідейної дії позначилася значною мірою на ідеологічному плюралізмі «Солідарності».

Найсуттєвішим моментом у підписаних угодах було визнання факту існування незалежних робітничих профспілок. І ця обставина справляла надзвичайно серйозний вплив на громадську думку. Попри очікування напруженість зберігалася. Лише у першій половині вересня у всіх воєводствах

страйками було охоплено близько 650 підприємств за участю понад 350 тис. страйкарів. На багатьох підприємствах і навіть цілих галузях висувалися всі нові економічні, а часто-густо й політичні вимоги, часом зовсім нереальні; підприємства домагалися від урядових органів підписання з ними відповідних угод (загалом тоді було підписано понад 300 угод). Спад виробничої та суспільної дисципліни, численні вимоги замінити адміністраторів, голів заводських рад, секретарів партійних комітетів і партійних активістів, нескінченні суперечки в робочий час – все це неминуче вело до зниження продуктивності праці та умов соціально-психологічного плану.

Протягом року — від створення «Солідарності» до її з'їзду — профспілка все більш радикалізувалась і політизувалась, що не можна вважати випадковістю. З моменту заснування польська інтелігенція вела постійну боротьбу за вплив на її програму та діяльність. Л. Валенса, зокрема, відзначав створення трьох груп експертів: провідними радниками «Солідарності» були люди, пов'язані з Клубами католицької інтелігенції (ККІ), примасом і КОР⁵⁵. КОС-КОР вважав створення вільної профспілки (з правом робітників на страйк) вихідним пунктом тривалого процесу радикальних політичних змін комуністичної системи та кроком до суверенності Польщі.

На VI пленумі ЦК ПОРП (5-6 вересня та 4-5 жовтня 1980 р.) на посаду Першого секретаря ЦК партії замість Е. Герека було обрано С. Каню. Дискусія, що розгорнулася на пленумі, показала, що в оцінці кризи, яка охопила економіку та політичну систему Польщі, зіткнулися консервативна і критична течії в партії. Було ухвалено рішення розробити програму виходу країни з кризи та у можливо короткі терміни скликати надзвичайний з'їзд ПОРП. У резолюції пленуму наголошувалося, що Центральний комітет партії стоїть на ґрунті повної та послідовної реалізації угод, підписаних представниками уряду та робітничих колективів у Гданську, Щецині та Ястшембі. Незважаючи на «громадські угоди» та заяви Л. Валенси про необхідність утримуватися від перерв роботи, 3 жовтня

⁵⁵ Zuzowski R. Komitet Samoobrony Społecznej KOR: Studium dysydemtyzmu i opozycji politycznej w Polsce. Wrocław etc., 1996. S. 152-153.

на багатьох промислових підприємствах, будівельних майданчиках і транспорті відбувся загальнопольський годинний страйк.

У міру загострення кризи в країні в ПОРП посилювалася боротьба між консервативною та реформаторською течією. Внутрішньопартійні протиріччя природно позначалися на боєздатності ПОРП: партія не встигала за подіями, не могла перехопити ініціативу та запропонувати суспільству зрозумілу й ефективну програму подолання негативних тенденцій в економіці та виробити тактику боротьби з політичною опозицією.

До суспільних конфліктів втягувалися вищі навчальні заклади. Молодіжні організації соціалістичної орієнтації вступили в смугу затяжної ідеологічної кризи, втрачали свою базу внаслідок дезінтеграційних процесів у молодіжному русі. У вищих навчальних закладах на арену політичного життя вийшла нова студентська організація Незалежне об'єднання студентів, яке вперше заявило про себе у вересні 1980 р. Наприкінці листопада у Варшаві відбувся загальнопольський з'їзд делегатів Об'єднання, що представляв понад 80 вищих навчальних закладів. Було вирішено надати студентській організації рис незалежної професійної спілки та підтримати «Солідарність». Хоча у статуті та декларації наголошувалося на аполітичності об'єднання, досить скоро з'ясувалося, що його діяльність носить переважно політичний характер, будучи спрямованою на дискредитацію політичної системи ПНР⁵⁶.

Від самого початку існування профоб'єднання «Солідарність» влада готувалась до його ліквідації за допомогою сили, справедливо вважаючи її діяльність антисоціалістичною, хоча спочатку опозиція у своїх зверненнях і програмних документах погоджувалась з можливістю тимчасового збереження соціалістичного устрою в ПНР з певними демократичними змінами. Уже 16 серпня 1980 р., ще перед підписанням угод у Щецині та Гданьську, було утворено штаб Міністерства внутрішніх справ під назвою «Літо-80» на чолі з генералом Б. Статурою, який в умовах загострення суспільної кризи зайнявся приготуванням можливих миротворчих дій. 28 серпня на засіданні Політбюро, під час

⁵⁶ Roszkowski W., 1991, Historia Polski 1914-1990, PWN, Warszawa p. 355.

обговорення ситуації в країні та шляхів виходу з неї, міністр оборони генерал В. Ярузельський категорично ствердив: “Треба ... усвідомлювати ..., що це боротьба хто кого”. Подібну ситуацію описав С. Каня, який невдовзі став Першим секретарем ЦК Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП).

17 вересня 1980 року представники страйкових комітетів, які зібралися з усієї Польщі, оголосили про створення Незалежної самоврядної профспілки «Солідарність». Тимчасовий керівний орган – Національну координаційну комісію, згодом Всепольську комісію – очолили Лех Валенса (голова), Анджей Гвязда та Ришард Каліновський. Назву «Солідарність» запропонував історик Кароль Модзелевський, дисидент-соціаліст, і колишній політв'язень, лідер Вроцлавського профцентру та один із провідних експертів профспілки

Офіційна реєстрація «Солідарності» у Верховному суді ПНР відбулася 10 листопада 1980 року. Цьому передувал перший серйозний конфлікт незалежної профспілки з владою. Суддя Варшавського воєводського суду Здзіслав Костельняк відмовлявся реєструвати без вказівки у Статуті на керівну роль ПОРП та особисто вніс цей пункт. Реєстрацію на такі умови було опротестовано у Верховному суді. Внаслідок важких переговорів, які вели з урядом Валенса та Модзелевський, вдалося досягти компромісу: визнання керівної ролі ПОРП, членства у Варшавському договорі та пріоритету держвласності домовилися включити до спеціального додатку до Статуту. Проте цього було зроблено — питання саме собою відпало у наступних бурхливих подіях. Реєстрація Статуту відбулася у початковій редакції під загрозою нового страйку.

На момент листопадової офіційної реєстрації у «Солідарності» перебували понад 7 мільйонів осіб. Незабаром чисельність зроста до 9-10 мільйонів. Таким чином було створено перший (і єдиний) історичний прецедент легальної незалежної громадської організації в умовах «реального соціалізму».

Важливою віхою подій стало відкриття 16 грудня 1980 року пам'ятника гданським робітникам, які загинули в результаті розстрілу 1970. Захід носив політичний характер і викликав масовий вибух антикомуністичної опозиційності.

Поряд із провиною за драматичні події 1956, 1970, 1976 років ПОРП довелося прийняти на себе моральну і політичну відповідальність за нову, ще глибшу і всеохоплюючу кризу. Створювалася ситуація кризи довіри до влади. У масовій свідомості досить широке поширення набули ідеї, спрямовані на дискредитацію цінностей соціалізму, у тому числі демонтаж соціалістичних державних структур, усунення ПОРП з політичної системи, перегляд державних договорів та союзницьких відносин ПНР. У напівлегальних та нелегальних виданнях, що набули величезного та неконтрольованого розмаху, пропагувалася нічим не прикрита ворожість по відношенню до СРСР⁵⁷.

Важливим етапом розвитку польської опозиційної політичної думки стали заворушення 1980-х рр., що призвели до легалізації широкого руху у вигляді знаменитої профспілки «Солідарність», яка стала об'єднанням найширших кіл інтелігенції та робітників.

Польська криза початку 1980-х років започаткувала розпад системи "реального соціалізму". Це було смертельною небезпекою для насильно встановленого режиму в країні. З військово-політичної точки зору, Польща була важливою ланкою системи безпеки СРСР, через її територію йшло постачання Західної групи радянських військ, і зрозуміло, що у Москві ситуація у Польщі перебувала під контролем Політбюро ЦК КПРС.

⁵⁷ Roszkowski W., 1991, Historia Polski 1914-1990, PWN, Warszawa p. 351

Розділ III. Взаємини між опозицією та комуністичною владою: від спроб порозуміння до конфронтації

Спроби влади провести економічні реформи були неефективними, оскільки потрібно було міняти всю основу системи. Для початку 1980-х років характерними були офіційні ціни (на товари та послуги), що встановлювали органи державного управління, які дуже швидко зростали. Показники інфляції не оприлюднювались. Заробітна плата зростала, але не наздоганяла ціни на продукти. Розвивався чорний ринок. Система, яка протягом багатьох років знижувала рівень життя, почала все більше турбувати громадян. Завдяки активістам «Солідарності» дедалі частіше висловлювалися нерозуміння щодо економічно-соціальної ситуації.

Радикали в «Солідарності» робили ставку на загострення ситуації для того, щоб вирвати в уряду якомога більше поступок і розхитати державні структури. Найефективнішим інструментом дестабілізації вважались страйки та різноманітні акції протесту. У січні 1981 р. «Солідарність» організувала їх майже на 2 тис. підприємств (брало участь близько 1,7 млн людей). Висувалася найчастіше вимога запровадити п'ятиденний робочий тиждень, незважаючи на те, що такий захід ще більше підривав польську економіку.

Уряд Ю. Пінковського поступився. Серія конфліктів виникла на ґрунті вимог регіональних організацій «Солідарності» змінити воєводську владу або задовольнити особливі вимоги місцевого населення. Найбільшу популярність отримав загальний страйк підприємств Більська та Більського воєводства 23 січня – 6 лютого, який закінчився підписанням угоди на користь страйкарів.

Студентські заворушення розпочалися 21 січня 1981 р., коли страйковий комітет Лодзинського університету оголосив про страйк і його підтримали Медична академія та Політехнічний інститут. Приводом до виступу були питання про автономію університету, реорганізацію навчання військової справи, іноземних мов і політичних наук та ін., поправку до статуту, згідно з якою студентство зобов'язувалося дотримуватись положень Конституції ПНР. На початку лютого страйки солідарності оголосили вищі навчальні заклади

Любліна, Ольштина, Варшави, університет у Познані, а 15 та 16 лютого – ще 25 вишів⁵⁸. Під цим тиском уряд поступився і 17 лютого підписав угоду з лодзинськими студентами та зареєстрував загальнопольську незалежну студентську організацію.

Уряд зазнавав гострої критики як з боку опозиції, «Солідарності», так і консервативного крила ПОРП, союзницьких партій; прем'єр-міністру Ю. Пінковському дорікали за нерішучість і непослідовність. На VIII пленумі ЦК ПОРП 9 лютого він заявив про свою відставку. Виступаючи на пленумі, Перший секретар ЦК партії С. Каня сказав, що внутрішнє становище Польщі є надзвичайно складним і що соціалістичні завоювання перебувають під загрозою. Перед партією ставилося завдання подолати хаос, забезпечити соціалістичний характер нових профспілок, ізолювати політичних супротивників, припинити всякі контрреволюційні тенденції та спроби організації заворушень. Комуністи закликали утримуватися від участі у політичних страйках.

Урядова криза була подолана 11 лютого, коли сейм ПНР призначив міністра національної оборони, члена Політбюро ЦК ПОРП генерала В. Ярузельського головою уряду. Громадська думка у переважній своїй частині зустріла це призначення з відчуттям надії, оскільки Ярузельський мав репутацію професіонала, прихильника реформ та політичних методів вирішення суспільних конфліктів. Новий прем'єр висунув реалістичну програму подолання кризових явищ в економіці та соціальній сфері, звернувся до народу із закликом про припинення всіх страйкових акцій на 90 днів, щоб у спокійних умовах реалізувати все намічене. Ярузельський заявив, що уряд сумлінно і послідовно діятиме в інтересах соціалістичного оновлення, усуватиме деформації економічного та суспільного життя, боротиметься з будь-якими проявами зла. Водночас було рішуче заявлено про усвідомлення урядом конституційного обов'язку захищати цінності, пов'язані з існуючим державним устроєм, наголошувалося непорушність дружби та співробітництва з СРСР. Для регулювання взаємин із профспілковим рухом, що розколовся,

⁵⁸ Sowa A., Wielka historia Polski, Kraków. 2001. S. 328.

насамперед з профоб'єднанням «Солідарність», при Раді міністрів створювався спеціальний комітет на чолі із заступником прем'єра відомим публіцистом М. Раковським.

Однак відносний спокій тривав недовго. Лідери «Солідарності» та їхні радники, які перебували у стані ейфорії, викликаній безперервними поступками кабінету Ю. Пінковського, оцінювали ситуацію як сприятливу для подальшої ескалації напруги. З цією метою всіляка підтримка прагненню частини індивідуальних сільських господарів створити власні незалежні профспілкові організації. Для «Солідарності» було важливо каналізувати соціальну активність зайнятого в індивідуальному секторі селянства строго в опозиційному напрямку щодо влади, щоб створити враження, ніби все польське суспільство протистоїть державі. Але повністю реалізувати таку ідею лідерам «Солідарності» не вдалося, і польське селянство, взяте загалом, у період кризи не виявляло такої заангажованості у політичні акції, як індустріальні робітники⁵⁹.

8-9 березня 1981 р. у Познані на селянському з'їзді відбулося об'єднання трьох до того часу самостійних селянських профорганізацій («Сільської солідарності», «Селянської солідарності» та профспілки індивідуальних господарів «Солідарність») у нову загально польську організацію Незалежний самоврядний союз індивідуальних господарів «Солідарність»; його очолив Я. Кулай). У декларації Союзу стверджувалося, що він має намір виборювати рівноправність усіх секторів сільського господарства, не ставить перед собою політичних цілей, визнає керівною політичною силою в країні ПОРП, авторитет Об'єднаної селянської партії на селі. Проте екстремістськи налаштовані регіональні організації профспілки пішли на захоплення земельних ділянок, що належать сільськогосподарським організаціям, намагалися окупувати приміщення старих профспілок⁶⁰.

Гострі конфліктні ситуації виникали то одному, то іншому воєводстві. 9 березня профоб'єднання «Солідарність — Радомська земля» заявило про

⁵⁹ Sowa A., Wielka historia Polski, Kraków. 2001. S. 327.

⁶⁰ Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. М., 2012. С. 641.

страйкову готовність та вимогу заміни керівників воєводської організації ПОРП та воєводської ради, притягнення до відповідальності винних за драматичні події в Радомі у 1976 р. Таким чином, заклик прем'єра В. Ярузельського про «спокійні дні» не був підтриманий радикалами в «Солідарності». З кожним тижнем напруження зростало. Звинувачення були несправедливими, але перший секретар воєводського комітету ПОРП та воєвода подали у відставку, щоб не інспірувати загальний страйк. «Солідарність» розцінила результат конфлікту як доказ того, що за допомогою натиску можна змусити владу йти на будь-які поступки.

Однак найбільшого резонансу, причому не лише в Польщі, а й за її межами, набув так званий «бидгощський інцидент». Конфлікт у Бидгощі, кульмінаційний момент якого припав на 19 березня, коли в ході роботи Воєводської народної ради із зали засідання були видалені нарядом міліції за допомогою фізичних методів впливу представники місцевого профоб'єднання «Солідарність» і селян-одноосібників, що страйкували.

Політична ситуація у країні ускладнилася до крайніх меж. На мітингах, у засобах масової інформації, у численних прокламаціях та інших нелегальних виданнях вимагали розслідувати інцидент та покарати винних. Нерідко з'являлися гасла, які закликали до фізичної розправи з комуністами. Повсюдне збудження підігрівало рішення «Солідарності» розпочати 27 березня загальний чотиригодинний попереджувальний страйк, а 31 березня – загальний страйк, якщо переговори з урядом не дадуть бажаного результату. Після страйкової хвилі у серпні 1980 р. це був найвищий пік загальнопольської кризи. Занепокоєння розвитком подій виражалося у численних резолюціях громадських організацій, творчих та наукових спілок, вищих навчальних закладів, партійних інстанцій, у виступах церковних діячів. Переговори на урядовому рівні (М. Раковський – Л. Валенса) протікали в атмосфері знервованості, непоступливо; зрештою переважило прагнення залагодження конфлікту шляхом взаємних поступок і ослаблення конфронтації. Щоправда, попереджувальний страйк 27 березня відбувся, але він мав досить спокійний

характер, а загальний страйк «Солідарність» скасувала. У прийнятій спільній заяві уряд узяв на себе відповідальність за інцидент у Бидгощі, а «Солідарність» зобов'язалася виявляти стриманість в організації страйків. Було заявлено про прагнення конструктивного співробітництва у справі подолання кризи. У червні та першій половині липня страйкову хвилю вдалося помітно послабити. Але в цілому реалізація спільної заяви натрапила на непереборні труднощі: обидві сторони були сповнені недовіри одна до одної.

14-20 липня 1981 р. у Варшаві працював ІХ надзвичайний з'їзд ПОРП, мета якого полягала в консолідації лав партії та розробленні програми наміченої господарської реформи, нової соціальної та культурної політики. За даними мандатної комісії, 56% делегатів з'їзду (1099 осіб) перебували у профоб'єднанні «Солідарність». У звітній доповіді Центральної комісії партійного контролю зазначалося, що прийнятий у 1970-ті роки курс на прискорене зростання партійних рядів призвів до негативних наслідків, знизивши ідейно-політичні критерії відбору.

З кінця липня помітно погіршилося постачання населення товарами першої необхідності, що відбилося на громадських настроях. Вкрай екстремістські елементи опозиційного руху негайно використали ситуацію у своїх цілях. Конфедерація незалежної Польщі зайнялася підготовкою пропагандистських «зоряних маршів» (з великих регіонів у напрямку Варшави) на захист політичних ув'язнених (Л. Мочульського та ін.). Регіональні профоб'єднання «Солідарності» організували кілька масових демонстрацій («голодні марші») у Лодзі, Щецині, Кросно та ін. Центрами найбільшої напруженості стали Катовицьке воєводство, Лодзь та Варшава. У столиці 3-5 серпня 1981 р. водії міського транспорту під тиском «Солідарності» заблокували центр міста, паралізувавши весь рух. Прем'єр-міністр В. Ярузельський заявив, що становище країни небезпечно загострилося. Почав діяти урядовий оперативний штаб із подолання кризи. У ті ж самі дні пройшли переговори представників уряду та «Солідарності» з метою зняття напруженості. Але 6 серпня лідери останньої зірвали переговори після того, як було

підготовлено узгоджений проект спільної заяви, яка передбачала співпрацю уряду та профспілки у сфері реалізації господарської реформи. Це була одна з ланок у ланцюзі багатьох фактів, що свідчили про те, що радикали в «Солідарності» взяли курс на поступове оволодіння важелями влади, насамперед на найбільших промислових підприємствах. Знову синусоїда кризи досягла найвищої позначки. У багатьох воєводствах регіональні управління «Солідарності» організували акції протесту у вигляді демонстрацій, мітингів, страйків, транспортних блокад тощо. У Катовицькому воєводстві було оголошено чотиригодинну страйкову готовність. Заклики союзницьких партій та громадських організацій до збереження спокою та залагодження конфліктів на основі взаємних поступок не досягали мети. Некерованість радикального крила «Солідарності» ставала очевидною.

У такому становищі розпочалася робота першої частини I з'їзду «Солідарності» (Гданськ, 5-10 вересня 1981 р.). За даними профоб'єднання, 892 обраних на з'їзд делегата представляли 9447 тис. членів, об'єднаних до 38 регіональних організацій⁶¹. Склад з'їзду рельєфно відбив тенденції внутрішнього розвитку «Солідарності»: 74,6% делегатів належали до інтелігенції і лише 25,4% були робітниками. Таким чином, у процесі виборів делегатів на вищій форум значення представників робітничого класу та їхня представницька роль у регіональних організаціях постійно знижувалися. Фактично I з'їзд «Солідарності» виявився з'їздом функціонерів профоб'єднання, їхніх радників та експертів. Вони становили 92,1% делегатів. Показовими є дані про організаційну приналежність. Члени ПОРП склали 7,8% делегатів, молодіжних організацій 1,1, ЦД – 0,8, ОКП – 0,3%. Безпартійними називали себе 90% делегатів. У цю групу входили 5,3% виключених з ПОРП і 4,2% тих, хто вийшли з партії із політичних мотивів⁶². Серед делегатів з'їзду були також представники офіційно незареєстрованих опозиційних груп: члени та

⁶¹ NSZZ «Solidarnosc». 1980–1981. Podstawowedokumenty. Kronika Dzialalnosci. Bibliografia. Wroclaw, 1990. S. 267.

⁶² Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. М., 2012. С. 649.

співчуваючі КСС-КОР становили 17%, Конфедерації незалежної Польщі 8,6%. За такої представницької структури будь-який виступ на захист влади та соціалістичних основ піддавався критиці. Кожне засідання з'їзду супроводжувалося демонстрацією польської національної патріотичної символіки, виконанням національного гімну, католицьких співів та богослужіннями. Роботу з'їзду висвітлювала велика армія журналістів, радіо- та телекоментаторів із багатьох зарубіжних країн, у тому числі східноєвропейських. Водночас, представників польського телебачення на нього допущено не було. Це була своєрідна контракція «Солідарності», яка безуспішно намагалася опанувати державні радіо та телебачення.

Друга частина з'їзду відбулася 26 вересня – 7 жовтня. Лінія на опозиційність щодо конституційних засад ПНР, її міжнародних партнерів, тотальна критика ПОРП демонструвалися відкрито. Рішення IX з'їзду ПОРП, спрямовані на подолання економічної та політичної кризи, висміювалися; вся відповідальність за економічні труднощі, безперервні страйки та суспільні конфлікти покладалася на партію.

У звітній доповіді Загальнопольської погоджувальної комісії вищого виконавчого органу «Солідарності» стверджувалось, що в Польщі відбувається революція, провідною силою якої виступає профоб'єднання; що державна влада не в змозі служити суспільству через свою нездатність і злу волю; що всі позитивні процеси в країні є винятковою заслугою "Солідарності"; що остання втратила всіляку надію можливість ефективної діяльності влади і тому зобов'язана взяти справу відновлення країни у свої руки⁶³. З'їзд ухвалив кілька документів, які розкривали ідеологічні настанови профоб'єднання. Центральне місце серед них посіла програма "Солідарності". Вона не залишала сумнівів у спрямованості всієї її діяльності: протистояння існуючій суспільній системі та ПОРП як її ключовому елементу. Програма не вбачала нічого позитивного у всій повоєнній історії Польщі, трактуючи її як безперервний ланцюг криз та

⁶³ NSZZ «Solidamosc». 1980–1981. Podstawowedokumenty. Kronika Dzialalnosci. Bibliografia. Wroclaw, 1990. S. 267.

конфліктів. Наголошувалося на важливості християнської етики та новітніх папських енциклік, а також національних традицій польського народу в ідеології «Солідарності». Державна влада звинувачувалась у нездатності провести радикальні реформи економічної та політичної системи. Замість централізованого партійно-державного апарату передбачалася модель «самокерованої демократичної Польщі». У галузі економіки пропонувалося усунути командно-адміністративну систему керівництва господарським життям шляхом відокремлення органів господарської адміністрації від політичної влади. Основу економічної системи, згідно з програмою «Солідарності», мали скласти підприємства, керовані робочими радами та директорами, обраними на конкурсній основі. Демократизм самоврядної республіки гарантувався світоглядним, соціальним, політичним та культурним плюралізмом.

На з'їзді було заявлено про саморозпуск групи КСС-КОР, всі функції якої переадресувалися «Солідарності». Тим самим наголошувалося на ідейній спорідненості демократичної опозиції 1970-х років і радикального крила профоб'єднання. Важливим моментом з'їзду були вибори керівних органів «Солідарності» та її голови. У гострій боротьбі з безкомпромісно налаштованими конкурентами (Я. Рулевський, А. Гвезда та М. Юрчик) переміг Л. Валенса, котрий займав здебільшого центристські позиції. Він зібрав 55% голосів.

Невіддільним елементом в усіх суспільно-політичних процесах Польщі була діяльність Римо-католицької церкви (РКЦ). Високий рівень релігійності населення визначив її статус у суспільстві та сприяв посиленню її впливу в площині відносин між владою і опозицією.

Зважаючи на тональність промов та заяв провідних діячів «Солідарності» й тиск з боку Кремля, у керівництві ПОРП та уряду все більше схилились до подолання суспільно-політичної кризи силовим шляхом, адже всі спроби примирення не принесли бажаного результату.

Спроби примирення опозиції та влади після серпневих страйків 1980 р. були невдалими. На тлі безкінечних страйків кожна із сторін звинувачувала іншу

у зриві домовленостей. Вихід з цієї кризи комуністична влада спробувала знайти через запровадження воєнного стану.

На позицію керівництва ПОРП, тактику його діяльності, відносини з нетрадиційним для соціалістичного устрою політичним опонентом в особі незалежної самоврядної профспілки «Солідарність» та рішень, які в цих умовах приймалися, впливали цілий ряд факторів ідеологічного, економічного, внутрішньо- і зовнішньополітичного характеру. У ПОРП сформувалося і активно діяло декілька угруповань, які пропонували свої програми виходу країни з політичної кризи, а саме:

- реформаторська група, яка увійшла в історію Польщі під назвою «горизонтальні (низові) структури» (Struktury poziomu); вона не отримала широкої підтримки в партійних організаціях; центром цього руху було м. Торунь;

- догматичний, фундаменталістський блок (партійний «бетон»), який асоціювався з такими керівниками партії, як Тадеуш Грабський, Анджей Жабінський, Стефан Ольшовський, Станіслав Коцьолек;

- прагматичне, реалістичне угруповання, до якого можна віднести іншу групу партійного керівництва, зокрема Станіслава Каню, Войцеха Ярузельського, Казімежа Барціковського, Мечислава Раковського.

Потенційною соціальною базою прагматиків стала значна частина населення і рядових членів партії, які підтримали «Солідарність», але не протиставили себе соціалістичній ідеї як такій. Вони вимагали реформування існуючого суспільно-політичного устрою, а не його ліквідацію. До речі, це вимушені були враховувати й лідери Міжфабричних страйкових комітетів та опозиційних ПОРП політичних рухів. Саме ця частина партії була налаштована на певний компроміс із керівництвом «Солідарності» не поступаючись при цьому головним – соціалістичним устроєм, до певної міри реформованим, керівною роллю партії у польському суспільстві, міжнародними союзами.

Аналізуючи розвиток ситуації у ПНР досліджуваного періоду слід також враховувати і вплив зовнішнього фактору на формування програми дій «прагматиків», «фундаменталістів», «Солідарності».

Реалістично налаштована частина керівництва ПОРП змушена була у своїх внутрішньодержавних політичних і економічних діях, реагувати на зростаючий тиск як зі сторони Заходу, так, особливо, зі сторони Сходу. Водночас партійний «бетон», пам'ятаючи про існування сумнозвісної зовнішньополітичної «доктрини Брежнєва», не тільки розраховував, але й був впевнений, що отримає пряму допомогу з боку союзників по Організації Варшавського Договору і, в перше чергу, від Радянського Союзу.

Припущення, щодо причин введення воєнного стану у ПНР, та механізмів, які його рухали, були б не повними, якби ми обмежились тільки зовнішніми та внутрішніми факторами. Важливою рисою функціонування політичної системи реального соціалізму радянського типу була ідеологія, що базувалась на марксистсько-ленінській концепції побудови нового суспільства. Одне з положень цього вчення передбачало захист завоювань соціалізму всіма доступними засобами, в тому числі і збройними. Тому стиль мислення партійного керівництва у Варшаві, Москві, Празі, Берліні, оцінка подій у певній мірі були стандартними, а висновки по ним та можливі заходи подібними.

Зокрема, у статті «Воєнний стан: для Польщі чи для соціалізму?» відомого польського дослідника Єжи Хольцера, ми зустрічаємо тезу, що «фактично вперше (якщо брати до уваги знань до цього часу матеріал), про впровадження воєнного стану у Польщі говорилося у Москві безпосередньо, перед приїздом до неї 30 жовтня 1980 року I секретаря ЦК ПОРП Станіслава Кані і Прем'єра Юзефа Піньковського»⁶⁴. Про це свідчить стенограма засідання політбюро ЦК КПРС від 29.10.1980 р. Під час обговорення ситуації у Польщі міністр оборони Дмитро Устинов зауважив: «... якщо не буде впроваджено воєнний стан (у Польщі - В.С.), то справа ще більш ускладниться і буде ще

⁶⁴ Holzer J. (1994), «Stan wojenny: dla Polski czy dla socjalizmu?», Gazeta Wyborcza. 7 czerwca, № 130, s.19-21.

важче». Його підтримав міністр закордонних справ СРСР Андрій Громико, який наголосив: «... якщо мова йде про запровадження надзвичайного стану в Польщі, то треба це брати до уваги як засіб порятунку здобутків революції»⁶⁵.

Ці два приклади ще раз підтверджують наш висновок про те, що ментальність партійної еліти соціалістичних держав радянського типу, яка формувалась на ортодоксальних засадах марксизму-ленінізму, «модернізованого» до того ж Сталіним і наступними керівниками КПРС та інших комуністичних партій, не передбачала іншого вирішення кризових ситуацій у країнах «реального соціалізму» по простій причині. «Передовий, найбільш демократичний» соціалістичний устрій, згідно з марксистсько-ленінським вченням, не міг породжувати умов, які б вели до зростання незадоволення мас, тим більше робітничого класу, політикою правлячих комуністичних партій – партій «від народу і для народу». Звідси робились і конкретні висновки, що протестувати проти політики цих партій могли тільки антисоціалістичні, контрреволюційні тобто антинародні сили, і їх діяльність повинна припинитись будь-якими, в тому числі й силовими методами.

Приготування до цього кроку фактично розпочались більш як за рік до відомих подій грудня 1981 р. Ще у жовтні 1980 р. Комітет Оборони Краю (КОК) та Генеральний штаб приступили до опрацювання планів такої операції. Займалися цим питанням і в Міністерстві внутрішніх справ. Піднімалося воно і в Москві безпосередньо перед приїздом до неї Першого секретаря ПОРП С. Кані та прем'єра Ю. Пінковського (коли саме?). По мірі загострення ситуації у польському суспільстві до питання про воєнний стан повертались постійно – аж до 13 грудня 1981 р. Воно обговорювалось кілька разів у колах С. Кані, В. Ярузельського, Ф. Сивицького, посла Радянського Союзу Б. І. Арістова, маршала В. Г. Куликова, заступника голови КДБ В. А. Крючкова. Побоювання викликало питання про те, як поведе себе армія, як відреагує на таку акцію народ, яку

⁶⁵ 13 grudnia 1981 roku wprowadzono stan wojenny. CBOS: 41 proc. Polaków uważa, że była to słuszna decyzja: режим доступу <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1342,title,13-grudnia-1981-rokuwprowadzono-stan-wojenny-CBOS-41-proc-Polakow-uwaza-ze-byla-toslusznadecyzja,wid,18623670,wiadomosc.html?ticaid=118cb9>

позицію займе керівництво “Солідарності”, як зустрінуть воєнний стан церква та віруючі. В обговореннях не без причини враховувалось втручання у польські справи Заходу. До єдиної думки не приходили. Але уже наприкінці 1980 р. почали розробляти план запровадження воєнного стану.

З листопада 1981 р. генерал Б. Сташура (Це хто? Посада?) видав наказ про приготування акцій під первинними кодовими назвами “Вереск” (план інтернування 12, 9 тис. людей) і “Мальва” (блокада зв’язку і комунікацій). Уже 12 листопада на засіданні КОКу В. Ярузельський поінформував, що з приготувань залишився лише набір необхідних юридичних актів стосовно воєнного стану. В наступні місяці опрацьовані уже плани та проекти були системно удосконалені, перевірено діяльність окремих державних служб. 16 лютого 1981 р. відбулась спеціальна “штабна гра”, в якій брали участь представники міністерств внутрішніх справ та національної оборони. 27 березня 1981 року С. Каня і В. Ярузельський підписали документ під назвою “Основні засади впровадження на території ПНР воєнного стану”, який завершив цілу низку приготувань. В очікуванні масових протестів у Головній комендатурі Громадянської (?) міліції розглядалась навіть можливість створення нових технічних засобів для боротьби зі страйкуючими. У перебігу дискусій щодо необхідності воєнного стану керівництво держави розділилось у своїх поглядах на радикалів («твердоголових») та поміркованих. «Твердоголові» – в особі М. Мілевського і С. Ольшовського – домагались впровадження воєнного стану уже на засіданні Політбюро 8 листопада 1980 р. Це зустріло опір С. Кані та В. Ярузельського, які доводили, що таку операцію можна проводити лише у крайньому випадку. Опір поміркованих членів керівництва ПОРП, однак, зовсім не викликав у них симпатії до “Солідарності”. Але вони сподівались, що поступово профспілку вдасться знейтралізувати і вмонтувати в комуністичну систему.

Генерал Ярузельський у своїй праці «Воєнний стан» написав, що прийняття рішення про його введення було сукупністю та наслідком різноманітних процесів, явищ та подій. Їхнє походження сягає корінням у далеке

минуле. У свою чергу, багато з тих моментів, які мали місце пізніше, були б неможливими без тогочасних рухів⁶⁶. З серпня 1980 р. Польська об'єднана робітничая партія намагалася зменшити негативні наслідки створення незалежних від неї профспілок, не вигідних для ПНР і для самої партії. Стрімке зростання популярності та значення «Солідарності» в країні ставало несподіванкою для тодішньої влади та самих громадян. Робилися спроби ускладнити створення незалежних і самоврядних профспілок не лише всередині «Солідарності», а й поза нею. Швидко виявилось, що зусилля уряду не принесли бажаних результатів. Тому в серпні 1981 р. підхід обох політичних таборів змінився. ПОРП почали називати опозицію ворогом, потім органом зовнішньої розвідки. Відповідна агітаційна кампанія розпочалася вже через місяць. Натомість «Солідарність» все частіше говорила про страйк, який охопить всю державу.

СРСР вирішив підтримати польських «однотумців». У Москві був розроблений план навчань за участю 12 радянських дивізій, який передбачав, що в разі зіткнення з «Солідарністю» на територію ПНР буде введено 7-8 дивізій. Однак це не були сили вторгнення. Коли Каню змінив на посаді першого секретаря Ярузельський, який був зосереджений на силовому вирішенні, він попросив маршала Куликова розпочати військову операцію, заплановану на рік, що, однак, було неправильно витлумачено — як прохання про військове втручання, на яке ЦК КПРС однозначно відмовилися⁶⁷. Радянська влада, що вже вела війну в Афганістані, побоювалася помсти Заходу у разі збройної інтервенції на територію ПНР.

Окремим питанням щодо воєнного стану була невідповідність нормативно-правових актів, прийнятих для регулювання наслідків його запровадження, зокрема в частині припинення або обмеження прав і свобод громадян, які повинні узгоджуватися з Конституцією Польської Народної Республіки. Законодавчі норми, запропоновані ПОРП, не мали порушувати, насамперед, основних прав і обов'язків громадян, перерахованих у розділі VIII

⁶⁶ Jaruzelski W., *Różnić się mądrze. Jak doszło do stanu wojennego*, Warszawa 2000. p. 11

⁶⁷ Kamiński Ł., *Straszenie*, w: *Życie w komunistycznym kraju...*, dodatek do „Gościa Niedzielnego”. 2011.s. 8.

Конституції ПНР, а саме: свободу слова та зібрань, право на об'єднання, особисту недоторканність і таємницю листування. Винятки з цих прав мають встановлюватися лише шляхом прийняття правового акту рангу конституційного. Тому необхідно було або розширити повноваження Державної ради щодо запровадження воєнного стану, або видати відповідний конституційний закон про внесення змін до положень про основні права громадян Польської Народної Республіки⁶⁸. У публікаціях щодо воєнного стану, які проводив Комітет національної оборони, передбачалося, що підготовлені проекти нормативно-правових актів будуть містити положення, що повністю суперечать чинному на той час законодавству, зокрема Конституції ПНР.

Ще однією причиною введення воєнного стану стало погіршення економічної ситуації. Відсутність запасів у магазинах, відновлення карток для важливих товарів та загроза енергетичній безпеці – ось головні ознаки колапсу польської економіки того часу. Громадяни повинні були самі опікуватися своїм виживанням, що також викликало соціальні заворушення.

«Наша батьківщина над прірвою. Здобутки багатьох поколінь, піднятий із попелу польський дім руйнується. Державні структури перестають функціонувати. Щодня занепадаюча економіка зазнає нових ударів. Побутові умови лягають на людей дедалі більшим тягарем. [...] Атмосфера нескінченних конфліктів, непорозумінь, ненависті сіє психологічний хаос і руйнує традиції толерантності. Тягар відповідальності, який лягає на мене в цей драматичний момент польської історії, великий. Це мій обов'язок взяти на себе цю відповідальність – йдеться про майбутнє Польщі, за яку моє покоління боролось на всіх фронтах війни і якій віддало найкращі роки свого життя». Ці слова В. Ярузельського, сказані вранці 13 грудня 1981 р. на Польському радіо, започаткували дворічний воєнний стан і розділили польських громадян. Зростаюча сила «Солідарності» була загрозою для контрольованої СРСР соціалістичної системи, яка існувала в Польщі на той час.

⁶⁸ Nalepa P., Piątek P., Wokół genezy stanu wojennego. Studium historyczno-prawne, <https://13grudnia81.pl> › download › geneza. P. 11

Запровадження воєнного стану стало в певному сенсі поразкою в діяльності РКЦ, яка намагалась не допустити застосування сили. Свідченням спроб уникнути насилля були неодноразові зустрічі з діячами опозиції, листи примаса Польщі Ю. Глемпа, адресовані керівництву «Солідарності» та суспільству загалом із закликом досягнути згоди мирним шляхом. РКЦ гарантувала свою підтримку і партнерство у прагненні сприяти суспільному відновленню започаткованому «Солідарністю»⁶⁹.

Згідно з Декретом про запровадження воєнного стану, призупинення діяльності організацій не стосувалося РКЦ і релігійних об'єднань. Їм дозволялось скликати засідання Конференції єпископів Польщі, організувати зустрічі з діячами «Солідарності». У своїй промові від 13 грудня 1981 р. В. Ярузельський зазначив: «Ми високо цінуємо патріотичну позицію РКЦ»⁷⁰. Можна припустити, що ця теза була сигналом, з однієї сторони того, що РКЦ стане тією інституцією, яку воєнний стан пощадить, а з іншого боку дає зрозуміти, що влада не очікує активної протидії з боку церкви.

Незважаючи на лояльність, яка формально була продемонстрована у відношенні до РКЦ, вона негативно поставилась до цього політичного рішення влади. Одразу після оголошення воєнного стану примасом Ю. Глемпом було проведено кілька публічних проповідей, в яких він закликав до спокою та утримання від насильства, щоб уникнути братовбивчої боротьби. Він критично оцінював громадсько-політичну ситуацію, що склалась в Польщі, однак наголошував на тому, що «воєнний стан вимагає виняткової мудрості, спокою та керування серцем»⁷¹.

Варто зазначити, що в умовах масового суспільного невдоволення та існуючої небезпеки кровопролиття, перші проповіді примаса визначили

⁶⁹ Apel Prymasa Polski, wystosowany 8.XII.1981 do Przewodniczącego «Solidarności» Lecha Wałęsy o kontynuowanie rozmów z rządem w atmosferze porozumienia, bez dążeń konfrontacyjnych [Текст] w: Raina, Jan Paweł II, Prymas i Episkopat Polski o stanie wojennym. – S. 38.

⁷⁰ AAN, KC PZPR, V/186, Protokoł Nr 19 z posiedzenia Biura Politycznego KC PZPR w dniu 13.XII.1981 r.

⁷¹ Glemp, J Jesteśmy w sytuacji krzyża, ale spod krzyża wyszli ludzie silni. Kazanie do młodzieży akademickiej na jasnej Górze wygłoszone 13.XII.1981 o godzinie [Текст] / J. Glemp. – W. : Przez sprawiedliwość ku miłości. – S. 97.

позицію РКЦ, яка полягала у заспокоєнні громадськості шляхом визначення подальших перспектив дій народу, підкреслюючи першочергове завдання в збереженні людського життя⁷².

Характеризуючи розвиток суспільно-політичного конфлікту 1980-1981 рр. маємо підстави констатувати, що ні офіційна реєстрація самоврядної незалежної профспілки «Солідарність», ні лист ЦК КПРС, який був переданий послом СРСР у Польщі Б. Арістовим до ЦК ПОРП 5 червня 1981 р., ні IX-й надзвичайний з'їзд ПОРП та I-й з'їзд «Солідарності», ні переговори на вищому рівні поміж партійним, профспілковим керівництвом і кардиналом Й. Глемпом та інші події, породжені протистоянням двох провідних акторів польської політичної сцени, не змогли суттєво вплинути на внутрішню динаміку соціально-політичного конфлікту 1980-1981 рр. Протилежне визначення систем цінностей один одного і негативні стереотипи сприйняття іншого вели до того, що одна сторона, зіткнувшись з протидією іншої, намагалася не допустити реалізацію її цілей (інтересів), кінцева мета яких практично у всіх випадках була спрямована на утримання або завоювання влади. Об'єктивно це вело до свідомої відмови від пошуків спільних шляхів реалізації одних і тих же завдань – зростання якості життя пересічного поляка через підвищення ефективності функціонування всього народно-господарського комплексу, покращення загального морально-психологічного клімату в суспільстві. Наслідком ескалації взаємного протистояння стало 13 грудня 1981 р., коли в країні було введено воєнний стан. Це врятувало її від громадянської війни, а далі й від можливого введення військ ОВД на територію ПНР. Але цей крок уряду пересічні поляки сприйняли неоднозначно. З часом ці погляди змінювались.

Генерал В. Ярузельський, тогочасний глава уряду, постійно відстоював прийняте рішення про введення воєнного стану як правомірне. Він наголошував, що це був вкрай необхідний крок, який врятував Польщу від економічного хаосу, братовбивчої громадянської війни і радянської збройної інтервенції. В іншому

⁷² Glemp, J. Nie podejmujcie walki polak przeciwko Polakowi. Kazanie w sanktuarium Matki Bożej Łaskawej w Warszawie 13.XII.1981 [Текст] / J. Glemp. – W. : Przez sprawedliwość ku miłości. – S. 102.

випадку ситуація, яка складалась, вела до розпаду держави і дестабілізації всього регіону. Але на думку ряду дослідників, зокрема Лукаша Камінського, документи, які стали доступні науковцям, заперечують цю тезу генерала Войцеха Ярузельського. «Стан воєнний було впроваджено не у зв'язку із бажанням захистити Польщу, але для того, щоб зберегти комуністичну диктатуру»⁷³.

За офіційними даними, з 1980 по 1986 рік з Польщі назавжди або тимчасово виїхало 740 тис. осіб, у тому числі 22 тис. інженерів і техніків, 3 тис. економістів, 3 тис. лікарів, 1,5 тис. архітекторів, 1,5 тис. науковців. Більшість цих людей були віком до 35 років. Деякі люди з цієї групи залишили державу за власним бажанням, інші намагалися втекти від тогочасної системи або були змушені емігрувати державною владою (переважно активні активісти «Солідарності»).

Ведення військового стану підтвердило, що правляча партія неспроможна виконувати керівну роль, і лише армія здатна навести лад у країні. У літературі переважає думка про те, що запровадження воєнного стану у Польщі запобігло радянському силовому втручанням. Військовий стан зберігався до грудня 1982 р. Потім його було скасовано, але влада залишилася в руках В. Ярузельського. Зберігаючи жорсткий контроль над ситуацією, він одночасно відновив діалог із «Солідарністю», під час якого на основі взаємних поступок вдавалося виробити компроміси на користь стабілізації становища.

Серед питань міжнародного характеру, що порушуються польською опозицією у аналізованій період, чільне місце відводилося проблемі польсько-радянських відносин та перспектив їх розвитку. Дискусії на цю тему були продовженням полеміки, розпочатої ще в середині 1970-х років. Однак за збереження певної наступності можна було також виділити і ряд особливостей. Головна полягала в тому, що тепер пропозиції, що стосувалися зміни відносин з СРСР, вже не лежали лише в теоретичній площині. Після запровадження країни

⁷³ Jaruzelski do końca bronił decyzji o wprowadzeniu stanu wojennego: режим доступу <http://dzieje.pl/aktualnosci/jaruzelski-do-konca-bronil-decyzji-o-wprowadzeniu-stanu-wojennego>

військового становища вони набули практичного звучання. Як відомо, Радянський Союз продемонстрував деяку толерантність до «Солідарності» як незалежного суспільно-політичного руху. Виходячи з цього, прихильники помірної опозиції, як і раніше, висловлювали надію на можливість досягнення компромісу з Москвою, в умовах якого Польща змогла б розширити рамки прийнятих самостійно рішень.

Було припинено діяльність усіх політичних партій, громадських організацій та профспілок, майже 6 тис. керівних діячів «Солідарності» всіх рівнів були інтерновані. Вся повнота влади зосередилася у руках Військового ради національного порятунку на чолі з В. Ярузельським. Щоб уникнути загального страйку всі ключові галузі, порти і 129 великих підприємств було переведено на військовий режим. У ході запровадження військового стану загинули вісім людей.

Отже, різке загострення політичного протистояння сталося у грудні 1981 р. Радикальне крило в керівництві «Солідарності» взяло курс на відкриту конфронтацію з урядом, загрожуючи проведенням загального страйку. Прагнучи запобігти неконтрольованому розвитку подій та загрозі введення військ держав Варшавського Договору до Польщі, Держрада ПНР запровадила 13 грудня 1981 року воєнний стан країни.

Загальнопольський суспільно-політичний конфлікт 1980-1981 рр. вразив всі складові політичної системи Польської Народної Республіки. Підготовка влади до введення воєнного стану була однією із значущих подій в історії Польщі ХХ ст., подією суперечливою, неоднозначно оціненою в польському суспільстві. Оголошення надзвичайного стану було викликано погіршенням суспільно-політичної ситуації в країні на початку 80-х рр. ХХ ст. та появленням потужної організованої опозиції, очолюваною «Солідарністю», яка стала несумісним елементом комуністичної системи.

Польська криза була вирішена силовим шляхом, хоча напруженість у суспільстві не зникла, а економічне становище залишалося складним, що,

зрештою, менше ніж за десять років приведе до повалення комуністичної влади в Польщі.

Висновки

У результаті проведеного дослідження, проаналізувавши існуючу історіографічну та джерельну базу й розглянувши передумови, причини назрівання та перебіг чергової суспільно-політичної кризи в Польській Народній Республіці у 1980-1981 роках, ми дійшли таких висновків.

Ця криза не була миттєвим спалахом суспільних настроїв; вона почала визрівати з кінця 1970-х рр., в умовах загострення економічної та політичної ситуації, спровокованою невдалою політикою комуністичної влади та директивною системою керівництва. Жорстка прорадянська політика, ігнорування громадських настроїв, повна монополія на інформацію спричинили зародження політичної опозиції. Командно-адміністративна система управління економікою з повним підпорядкуванням останньої центру, ігнорування ініціативи дрібних приватних підприємців дали поштовх до економічної кризи, спричиненою ризикованою економічною політикою Е. Герека, заснованій на активному залученні західних кредитів та відсутності прийнятної схеми їх погашення.

Внаслідок цього погіршилися соціально-економічні та політичні умови життя польського суспільства. Неможливість висловити свою думку та отримати широкодоступні на Заході матеріальні блага привели польське суспільство до усвідомлення неправильності курсу країни. Ідеологічне бродіння в масах, обумовлене історичними передумовами (досвідом боротьби за національну незалежність) та потеплінням внутрішньополітичного становища (відхід від політики масового терору після 1956 р.) стали причиною формування опозиційних до політики уряду угруповань. Їхня чисельність до кінця 1970-х років значно зросла, а діяльність розвивалась з урахуванням чітко розроблених програм.

Цілі опозиційних організацій були різними, проте всі вони прагнули зміни існуючої суспільно-політичної та соціально-економічної системи, послаблення цензурних утисків, отримання вільного доступу до досягнень культури та науки Заходу, виступали за вільну ринкову економіку. Влітку 1980 р. починаються вже

масові виступи робітників, а їх вимоги з економічних розширюються до соціальних і політичних. Саме тоді на арену виходить нове профспілкове об'єднання «Солідарність», на чолі якого встав Лех Валенса.

З січня 1981 року напруженість в польському суспільстві посилювалася. Шалено зростали ціни, з прилавків магазинів зникли залишки товарів. У різних районах проходили «голодні марші». Комуністи спробували врятувати положення, обравши нового енергійного лідера партії – генерала В. Ярузельського. Але 28 листопада почалася загальний страйк. Тоді Ярузельський як Голова Ради міністрів в ніч з 12 на 13 грудня запровадив військовий стан, заборонивши «Солідарність». Але вона продовжила свою діяльність в підпіллі. Відтермінувати крах комуністичного правління в Польщі вдалося лише на 8-9 років.

Резюме

У роботі розглядається історичний розвиток Польської Народної Республіки у контексті суспільно-політичної кризи комуністичного режиму на початку 80-х рр. XX століття та її наслідків, введення воєнного стану, місцю в цих подіях провідних політичних сил Польщі, які групувались навколо Польської Об'єднаної Робітничої Партії (ПОРП) та незалежної самоврядної профспілки «Солідарність», розвитку суспільно-політичної ситуації в країні, стосунків до цих подій провідних країн світу, особливо Радянського Союзу та США.

Загальнопольський суспільно-політичний конфлікт 1980-1981 рр. вразив всі складові політичної системи Польської Народної Республіки. Підготовка влади до введення воєнного стану була однією із значущих подій в історії Польщі XX ст. Оголошення надзвичайного стану було викликано погіршенням суспільно-політичної ситуації в країні на початку 80-х рр. XX ст. та появленням потужної організованої опозиції, очолюваною «Солідарністю», яка стала несумісним елементом комуністичної системи.

Summary

The work examines the historical development of the Polish People's Republic in the context of the socio-political crisis of the communist regime in the early 80s of the 20th century and its consequences, the introduction of martial law, the place in these events of the leading political forces of Poland, which were grouped around the Polish United Workers Party (PUWP) and the independent self-governing trade union "Solidarity", the development of the socio-political situation in the country, the attitude to these events of the leading countries of the world, especially the Soviet Union and the USA.

The all-Polish socio-political conflict of 1980-1981 affected all components of the political system of the Polish People's Republic. The government's preparation for the introduction of martial law was one of the significant events in the history of Poland in the 20th century. The declaration of a state of emergency was caused by the deterioration of the social and political situation in the country in the early 1980s and

the emergence of a powerful organized opposition led by Solidarity, which became an incompatible element of the communist system.

Список джерел та літератури

1. AAN, KC PZPR, V/186, Protokoł Nr 19 z posiedzenia Biura Politycznego KC PZPR w dniu 13.XII.1981 r.
2. Польша 1980: «Солидарность» – год первый. Лондон, 1981.
3. Документы “Комиссии Сулова”: События в Польше в 1981 г. // Вопросы истории. – 1994. – № 1.
4. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Москва, 1963-1989.
5. Albert A. Nainowska historia Polski (1914–1993). Andrzej Albert (Wojciech Roszkowski). – Londyn: Puls, 1994. – T 1. – 638 s.
6. Apel Prymasa Polski, wystosowany 8.XII.1981 do Przewodniczącego «Solidarności» Lecha Wałęsy o kontynuowanie rozmów z rządem w atmosferze porozumienia, bez dążeń konfrontacyjnych [Текст] w: Raina, Jan Paweł II, Prymas i Episkopat Polski o stanie wojennym. – S. 38-40.
7. Bogucka T. Polak po komunizmie. Warszawa, 1997.
8. Brown J. Hopes and Shadows. Eastern Europe after Communism. Durham, 1994.
9. Brus W. Trwałe konsekwencje Polskiego Października. Brus Włodzimierz. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. – London: Aneks, 1978. – S. 53–62.
10. Chahipczak H.t Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995. Lublin, 1998.
11. Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego. 1944–1989. Warszawa, 2010.
12. Dudek, A. Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989) [Текст] / A. Dudek. R. Gryz. – Kraków : Znak, 2003. – 476 s.
13. Dudka, A. Stan wojenny w Polsce 1981–1983 [Текст] /A. Dudka // Instytut.
14. Fabisiak, J. Prymasowska rada Społeczna [Текст] / J. Fabisiak // Młodzież.

15. FikM. Kultura polska po Jałcie: Kronika lat 1944-1981. Warszawa, 1991.
16. Friszke, A. Rok 1989 : polska droga do wolności [Текст] / A. Friszke. –Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2009. – 231 s.
17. Garlicki, A. Historia 1939 – 1997/98. Polska i świat [Текст] / A. Garlicki. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe «Scholar», 1998. – 492 s.
18. Glemp, J Jesteśmy w sytuacji krzyża, ale spod krzyża wyszli ludzie silni. Kazanie do młodzieży akademickiej na jasnej Górze wygłoszone 13.XII.1981 o godzinie [Текст] / J. Glemp. – W. : Przez sprawiedliwość ku miłości. – S. 97–101.
19. Glemp, J. Nie podejmujcie walki polak przeciwko Polakowi. Kazanie w sanktuarium Matki Bożej Łaskawej w Warszawie 13.XII.1981 [Текст] / J. Glemp. – W. : Przez sprawiedliwość ku miłości. – S. 102–104.
20. Hoffner, J. Problem pokoju w świetle wiary chrześcijańskiej [Текст] / J. Hoffner // Chrześcijanin w świecie. – 1984. – nr 1. – S. 62–67.
21. Jaworski M. Kryzys społeczno-polityczny 1956 r. Jaworski Mieczysław. Październik' 56. Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 17–40.
22. Katolicka. – 1984. – No 1. – S. 7–10.
23. Kiszczak, C. Wystąpienie ministra spraw wewnętrznych (4.V.1982) [Текст] / C. Kiszczak // Trybuna Ludu. – 1982. – nr 105.
24. Komunikat PAP o spotkaniu gen W. Jaruzelskiego i ks. abp. J. Glempa z 8.XI.1982.
25. Komunikat Rady Głównej Episkopatu Polski z 15.XII.1981 wyrażający ból narodu sterroryzowanego przez siłę wojskową (nie ogłoszony publicznie) [Текст]. – W. : Raina. – S. 55–56.
26. Komunikat ze 183 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski (1982) [Текст] // L'Osservatore Roman [wydanie polskie]. – 1982. – nr 2. –29 S.
27. . Lasota, M Polski Kościół od 13 grudnia do Magdaleny [Текст] / M. Lasota. – Warszawa : Droga do niepodległości. Solidarność, 1980–2005. –282 S.
28. Lesiakowski K. Mieczysław Moczar «Mietek». Biografia polityczna. Warszawa, 1998.

29. List Episkopatu Polski (26.VIII.1982) [Текст] // L'Osservatore Romano [wydanie polskie]. – 1982. – nr 7–8. – 251 s.
30. Łopatka A. Polityka PZPR wobec Kościoła Katolickiego // Polska pod rządami PZPR. Warszawa, 2000.
31. Mędrzecki W., Rudnicki S., Żarnowski J. Społeczeństwo polskie w XX wieku. Włodzimierz Mędrzecki, Szymon Rudnicki, Janusz Żarnowski. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 2003. – 263 s.
32. Mołdawa T. Ludzie władzy 1944-1991. Warszawa, 1991.
33. Oświadczenie TKK «Solidarność» w sprawie ugody narodowej 22.IV.1982 [Текст]. – W. : Od trzynastego do trzynastego. Analizy, dokumenty, relacje. – Londyn, 1983. – 129 s.
34. Pamięci Narodowej. – Warszawa. – 2003. – 70 S.
35. Polskie partie polityczne: Charakterystyki, dokumenty / Pod.red.K.A. Paszkiewicza. Wrocław, 1996.
36. Raina P. Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i Narodu. T. 1. 1970–1981. Warszawa, 1995.
37. Refleksje nad «Tezami» Prymasowskiej Rady Społecznej [Текст] / E. Stawroń // Ideologia i Polityka.– nr 7–8. – S. 134–139.
38. Rolicki J. Edward Gierek. Życie i narodziny legendy. Warszawa, 2002.
39. Ruzikowski, T. Mazowsze, Warmia i Mazury [Текст] / T. Ruzikowski. – W. : Stan wojenny w Polsce, 1981–1983.
40. Sekretarz Episkopatu do Rządu w sprawie Dekretu Rad Państwa z 15.XII.1981 [Текст]. – W. : Raina, dz cyt. – S. 56–58.
41. Tezy Prymasowskiej Rady Społecznej w sprawie ugody społecznej i propozycje Prymasowskiej Rady Społecznej w sprawach społeczno-gospodarczych [Текст]. – Kuria Metropolitalna Warszawska. Wydział Duszpasterstwa. – 1982. – 57 s.
42. Tokarczuk, I. Homilia Księdza Biskupa Ignacego Tokarczuka, wygłoszona podczas jubileuszowej pielgrzymki rolników polskich, którzy w liczbie

ponad 300 tysięcy przybyli w dniu 5 września 1982 r. na Jasną Górę [Текст]. – W. : Biuletyn Społeczny [wrzesień 1982], wydanie specjalne. – S. 5–11.

43. Ustawa o związkach zawodowych. z dnia 8 października 1982 r. [Електронний ресурс] // Internetowy system Aktów. – Dz. U. 1982. – nr 32.– poz. 216. – Режим доступа : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19820320216>

44. Белые пятна — черные пятна. Сложные вопросы в российско-польских отношениях. Москва, 2010.

45. Бухарин Н. И., Яжборовская И. С. Эдвард Герек: от курса на социальную справедливость к экономическому кризису. Москва, 2012.

46. Бухарин Н.И. Интеллигенция Польской Народной Республики / МиколайІванович Бухарин. – Москва: Наука, 1977. – 182 с

47. Бухарин Н. И. Польская Народная Республика. М., 1989.

48. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні. Пьотр Вандич. – Київ: Критика, 2004. – 463 с.

49. Васильков Ю. Польский взгляд: Россия и Европа после коммунизма. – Москва, 2004.

50. Васильков Ю. Польский взгляд: Россия и Европа после коммунизма. Москва, 2004.

51. Волобуев В. Польша - 1970: Репетиция «Солидарности». –М-СПб: Нестор-История, 2012. – 206 с.

52. Волобуев В. В. Политическая оппозиция в Польше. 1956–1976.– Москва, 2009.

53. Волобуев В. В. Политическая оппозиция в Польше. 1956–1976. Москва, 2009.

54. Воронков В. И. События 1980-1981 гг. в Польше. Взгляд из Старой площади // Вопросы истории. – 1995. – № 10.

55. Калугина Т. Г. Политическая оппозиция в Польше 1956-1980.– Иркутск, 1998. – 320 с.

56. Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней. – Москва, 1993.

57. Лыкошина Л. С. Дискуссии о социализме в Польше. Системы советского типа в Восточной Европе. - М., 2000. - 340 с.
58. Мазанова О. В. Военный стан у Польщі та політика католицької церкви // Проблеми нової та новітньої історії. – Вип. 43. – Київ, 1997.
59. Медведев Р. А. Незнакомый Андропов. Кризис в Польше 1980-1981 гг. // Новая и новейшая история. – 1999. – № 2.
60. Нападій Я. Г. Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70-х роках ХХ ст. – Київ, 2002. – 220 с.
61. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945-1991. – М., 1998. – 400 с.
62. Польская Народная Республика: Справочник. В. И. Воронков, В. И. Дворников, В. А. Светлов. – Москва: Политиздат, 1984. – 126 с.
63. Польша в ХХ веке: очерки политической истории. – Москва, 2012.
64. Рабочие волнения в Польше продолжаются. Материалы о событиях 25-го июня 1976 г. Комитет защиты рабочих. Лондон, 1977.
65. Робітничі страйки у Польщі 1980. Б-м.: Сучасність, 1981.
66. Советский Союз – Народная Польша. 1917-1987 гг.: Документы и материалы. Москва, 1989.
67. Солидарность 1980. 18 дней, которые потрясли мир. – Варшава, 2000.
68. Фарина А. Я. Л. И. Брежнев: “Обстановка в Польше буквально взрывоопасная...” // Военно-исторический журнал. – 1996. - № 4.
69. Шахназаров Г. Х. Встречи с лидерами социалистических стран // Новая и новейшая история. – 2000. – № 3.
70. Шваб Л. І. Соціально-економічна та політична криза в Польщі 1970 року. – Чернівці, 2016.
71. Юсупов Р. Р. Власть и интеллигенция: Политическая история Польши в период народной демократии (1944-1980 гг.) – Казань, 1998 – 321 с.

72. Яцечко С.В. Суспільно-політичні трансформації в Польщі у 1949-1970 роках. – Чернівці, 2013. – 16 с.